



**Katarzyna Stańczak-Wiślicz
Piotr Perkowski
Małgorzata Fidelis
Barbara Klich-Kluczewska**

KOBIETY W POLSCE 1945–1989

**NOWOCZESNOŚĆ
RÓWNOUPRAWNIENIE
KOMUNIZM**



universitas

**KOBIETY W POLSCE
1945–1989**

**NOWOCZESNOŚĆ
RÓWNOUPRAWNIENIE
KOMUNIZM**

**Katarzyna Stańczak-Wiślicz
Piotr Perkowski
Małgorzata Fidelis
Barbara Klich-Kluczewska**

KOBIETY W POLSCE 1945–1989

**NOWOCZESNOŚĆ
RÓWNOUPRAWNIENIE
KOMUNIZM**

Kraków

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Gdański

Publikacja dofinansowana przez Instytut Badań Literackich PAN

Publikacja wydana ze środków przeznaczonych na działalność statutową
Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego

© Copyright by Katarzyna Stańczak-Wiślicz, Piotr Perkowski,
Małgorzata Fidelis, Barbara Klich-Kluczevska and Towarzystwo Autorów
i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, Kraków 2020

ISBN 978-83-242-3630-5
e-ISBN 978-83-242-6504-6
TAiWPN UNIVERSITAS

Redakcja naukowa
Katarzyna Stańczak-Wiślicz, Piotr Perkowski

Recenzje
dr hab. Dobrochna Kałwa
dr Anna Muller

Opracowanie redakcyjne
Agnieszka Sabak

Łamanie
Pracownia Słowa

Projekt okładki
Pola Wiślicz

www.universitas.com.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP.....	9
Pojęcia	11
Źródła	14
Zagadnienia	17
Podziękowania	21
1. GENDER, HISTORIA I KOMUNIZM (MAŁGORZATA FIDELIS).....	25
Uwagi wstępne	25
Płeć jako kategoria analizy historycznej	25
Płeć komunizmu?	31
Kobiety i komunizm w Europie Środkowo-Wschodniej.....	37
Uwagi końcowe	43
2. DROGA DO WŁADZY? KOBIETY W POLITYCE (PIOTR PERKOWSKI)	45
Uwagi wstępne	45
Powojnie. Bez męskiego ramienia	49
Stalinizm. Kobiety przędą rewolucję	53
Odwilż. Szeregi aktywistek topnieją	61
„Globalne lata sześćdziesiąte”	68
Strajk kobiecy	72
Gierkowska dekada 1970–1980. Zmierzch polityki równouprawnienia	76
Opozycjonistki. Dylematy równouprawnienia	85
Uwagi końcowe	100

3. RÓWNOUPRAWNIENIE CZY KONSERWATYWNA NOWOCZESNOŚĆ? KOBIETY PRACUJĄCE (MAŁGORZATA FIDELIS)	103
Uwagi wstępne	103
Krótka historia pracy kobiet	107
Czy kobieta może być górnikiem? Regulacja i wykluczenie	116
Migracje i prostytutka	119
Od nowych zawodów do nowych podziałów	122
Czy kobieta może być inżynierem? Dylematy ról płciowych po stalinizmie	130
Matka czy pracownica? Praca zawodowa kobiet w późnym komunizmie	138
W domu i na roli. Praca kobiet wiejskich	149
Uwagi końcowe	161
4. NOWOCZESNA GOSPODYNI. KOBIETY W GOSPODARSTWIE DOMOWYM (PIOTR PERKOWSKI, KATARZYNA STAŃCZAK-WIŚLICZ)	165
Uwagi wstępne	165
Koniunktury dla gospodarstwa domowego	169
Podwójne obciążenie kobiet	176
Ludwiku do rondla? Pomoc „kobiecie pracującej”	181
Agentki modernizacji. Komitet Gospodarstwa Domowego i koła gospodyń wiejskich	190
Jak dostać odkurzacza	197
„Wenus z patelni”. Gotowanie w gospodarstwie domowym	206
Pułapka zarządzania	211
Uwagi końcowe	215
5. „...BYĆ DZIEWCZYNĄ”. WYCHOWANIE, DORASTANIE I EDUKACJA DZIEWCZĄT (KATARZYNA STAŃCZAK-WIŚLICZ)	217
Uwagi wstępne	217
Krótka historia badań nad dziewczętami	220
Panienki, dziewczyny, nastolatki	223
Od dziecka do dziewczyny	225
„Dziewczęta na rozdrożu”. Wzory dorastania, problemy i konflikty	234
Szkoła koedukacyjna i laicka	246
Dla domu czy dla świata? Bariery awansu edukacyjnego dziewcząt	249

Ze służby do szkoły	258
Feminizacja studiów – lęki i rzeczywistość	261
„Daleko od domu”. Internat, bursa, dom studencki	267
Co robić po szkole? Czas wolny i rozrywki dziewcząt	272
Powszechna Organizacja „Służba Polsce” i Ochotnicze Hufce Pracy. Mobilizacja dziewcząt i uzupełnianie luk systemu edukacyjnego	280
Uwagi końcowe	288
6. KOBIETA WOBEC RODZINY (BARBARA KLICH-KŁUCZEWSKA)	291
Uwagi wstępne	291
Wzorce. Emancypacja domowa	294
Prawo. Równość, świeckość, partnerstwo	299
Demografia. Niech żyje młodość!	306
Rewolucja emocjonalna w M2	311
Obywatelka Matka	327
Matka pracująca kontra matka na pełny etat	331
Uwagi końcowe	335
7. OBIEKTY BIOPOLITYKI? ZDROWIE, REPRODUKCJA I PRZEMOC (BARBARA KLICH-KŁUCZEWSKA, PIOTR PERKOWSKI)	337
Uwagi wstępne	337
Dla kogo opieka medyczna?	339
Medykalizacja ciąży	345
Z domu do szpitala. Medykalizacja porodu	349
„Dziecioobfity socjalizm”	360
Stosunek przerywany kalendarzykiem	364
Aborcje	370
Sztuka kochania	379
Przemoc seksualna	387
Prostytucja. Między przemocą a „profesją, która nie budzi najmniejszej wątpliwości”	395
Uwagi końcowe	403
8. PIĘKNE I ZARADNE: RYTUAŁY CIAŁA, MODA I URODA (MAŁGORZATA FIDELIS, KATARZYNA STAŃCZAK-WIŚLICZ)	407
Uwagi wstępne	407
Krótka historia kultury urody	410
Sukienki z UNRRA	413

SPIS TREŚCI

Uroda traktorzystki	419
Narodziny „kociaka”	422
Królowe piękności	427
Instruktarze urody	431
Dyscyplinowanie ciała. Walka z nadwagą	442
Zrób to sam(a)	447
Uwagi końcowe	454
 ZAKOŃCZENIE	 457
 SPIS ILUSTRACJI	 465
 BIBLIOGRAFIA	 467
 INDEKS NAZWISK	 507

W S T Ę P

Ponad trzydzieści lat po transformacji ustrojowej chcielibyśmy przywołać retoryczne pytanie zadane przez Irenę Krzywicką, feministkę, publicystkę i pisarkę „Czym może być kobieta w Polsce Ludowej”¹? W 1954 roku poprawna odpowiedź brzmiała: wszystkim, ponieważ mogła na równi z mężczyznami rozwijać aktywność w każdej dziedzinie. Jednak ten propagandowy entuzjazm szybko ustąpił i począwszy od połowy lat pięćdziesiątych, publicystki i socjolożki zaczęły opisywać „nie-dokończone równouprawnienie” i pułapki emancypacji. Obraz nie jest więc jednoznaczny.

Jesteśmy przekonani, że historia kobiet w okresie komunizmu w Polsce wymaga starannej analizy i przemyślanej interpretacji. Ukształtowany po transformacji ustrojowej uproszczony, operujący kliszami obraz, czyniący z nich bierne ofiary systemu sprawia bowiem, że uwadze umyka nie tylko ich sprawczość, ale i całe szerokie spektrum zagadnień, choćby takich jak relacja między oficjalną polityką równouprawnienia a trwałością niektórych wyobrażeń społecznych.

W książce przedstawiamy kobiety wieloaspektowo, jako aktywne uczestniczki kultury, polityki i życia społecznego, współtwórczynie nowych wzorów zachowań i stylów życia, wreszcie – adresatki działań propagandowych i polityki komunistycznego państwa. Ich aktywność dostrzegamy zarówno w autonomicznych, prywatnych przestrzeniach rodziny i gospodarstwa domowego, jak i w sferach publicznych – edukacji, pracy zawodowej, działalności organizacji masowych (w tym najbardziej znanej Ligi Kobiet) oraz w kulturze popularnej. Jednocześnie,

¹ I. Krzywicka, *Czym może być kobieta w Polsce Ludowej*, Warszawa 1954. Irena Krzywicka (1899–1994), począwszy od lat dwudziestych ubiegłego stulecia, była szczególnie aktywna w działalności na rzecz praw reprodukcyjnych kobiet.

starając się uniknąć pułapki uniwersalizowania historycznych doświadczeń kobiet, zwracamy uwagę na czynniki, które je różnicowały, takie jak na przykład status społeczny i materialny, miejsce zamieszkania (miasto, miasteczko, wieś) czy wiek. Mamy świadomość, że kobiety należały do różnych, także skonfliktowanych ze sobą grup interesów, że jedne były uprzywilejowane, a inne podlegały dyskryminacji. Zgadza się z Dobrochną Kałwą, że „kobiety się różnią, nie zawsze pasują do naszych wyobrażeń, nie zawsze spełniają nasze oczekiwania”, a idylliczny, uproszczony obraz wspólnoty doświadczeń, bez pytania o konflikty interesów i postaw jest po prostu nieprzydatny².

Książka jest więc próbą podjęcia trudnego wyzwania stworzenia współczesnego ujęcia dziejów kobiet w komunistycznej Polsce. Chcemy przy tym, aby punktem odniesienia dla naszej pracy była bogata międzynarodowa literatura na temat historii społecznej i kulturowej komunizmu oraz studia nad powojennymi dziejami Europy i Stanów Zjednoczonych. Polskie i anglojęzyczne prace różnią się w podejściach badawczych, ale nie można powiedzieć, że są od siebie całkowicie odseparowane³. Niewątpliwy rozwój historii społecznej i kulturowej oraz antropologii historycznej w Polsce, a także współczesne zainteresowanie tematami przekraczającymi granice dyscyplin stwarzają dogodne warunki, aby prowadzić obszerne studia nad dziejami kobiet w Polsce w latach 1945–1989. Przemawia za tym także rozproszenie dotychczasowych badań, w wielu wypadkach pozbawionych wystarczającej refleksji metodologicznej, niewychodzących poza wąskie ramy historii narodowej i powstających w oderwaniu od bieżącej refleksji w światowej humanistyce⁴.

Książka wpisuje się więc w ogólnoświatowe trendy odejścia od ściśle lokalnego kontekstu i spojrzenia na role płciowe również w perspektywie porównawczej i transnarodowej. Próba takiego ujęcia problemu może prowadzić do przynajmniej dwóch pozytywnych zmian w sposobie patrzenia na dzieje kobiet w powojennej Polsce. Po pierwsze, jak staramy się wielokrotnie podkreślać, doświadczenia kobiet i przemiany

² D. Kałwa, *Opowieść o dobrych siostrach już mi nie wystarcza*, w: *Herstoryczki*, red. N. Sarata, Kraków 2016, s. 218–224.

³ Zob. np. M. Fidelis, *Diverse Voices: Women and Gender in Recent Polish History and Historiography*, „Aspasia” 2009, no. 1.

⁴ Więcej uwag zob. K. Stańczak-Wiślicz, P. Perkowski, *Dzieje kobiet w PRL – stan i perspektywy badań*, w: *Dzieje kobiet w Polsce: Dyskusja wokół przyszłej syntezy*, red. K.A. Makowski, Poznań 2014.

zachodzące w kraju były wynikiem nie tylko specyficznej historii i tradycji polskiej, lecz także trendów ogółouropejskich i globalnych. Po drugie, pragnęlibyśmy osłabić wciąż dominujące w krajowych badaniach historii najnowszej dychotomie „Wschód–Zachód” i „komunizm–kapitalizm”, wskazując na te elementy, które niejednokrotnie łączyły powojenne demokracje zachodnie, południowoeuropejskie militarne reżimy, postkolonialne globalne południe i komunistyczne dyktatury, takie jak dążenie do nowoczesności, konsumeryzm czy ruchy emancypacyjne. Innymi słowy, szukamy odbicia procesów globalnych w specyficznej historii polskiego komunizmu.

POJĘCIA

W książce używamy terminu „komunizm”, a nie „socjalizm”, chcąc odróżnić powojenne socjaldemokracje europejskie (jak też inne wersje socjalizmu), które również określały się tym drugim pojęciem, od dyktatur środkowoeuropejskich⁵. Uznaliśmy, że pierwszy z nich będzie bardziej zrozumiały dla polskiego czytelnika, a jednocześnie unikniemy niejednoznaczności drugiego z nich, którego będziemy używać tylko w przypadku przywoływania pojęć z epoki, których określenia „socjalizm/socjalistyczny” był częścią składową, na przykład „budowanie socjalizmu” lub „moralność socjalistyczna”. Podobnie jak badacze zajmujący się kulturowymi i literackimi studiami nad komunizmem, rozumiemy go jako zespół idei i praktyk, mając świadomość niekiedy oczywistej rozbieżności między nimi⁶. Chcielibyśmy ukazać w książce przede wszystkim wewnętrzne zróżnicowanie okresu komunizmu, to, jaki wpływ zmiany polityczne miały na status kobiet oraz na wyobrażenia ról płciowych.

Punktem startowym dla naszych rozważań jest II wojna światowa, rozumiana dwojako: jako wielka zmiana dzieląca minione stulecie na

⁵ We współczesnej literaturze anglojęzycznej używa się terminu „komunizm” lub „państwowy socjalizm”, raczej nie „socjalizm”. Andrew Roberts wskazywał na zasadnicze cechy, które odróżniały komunizm od „socjalizmu” w demokracjach Europy Zachodniej, takie jak jedna partia, brak społeczeństwa obywatelskiego, niemal całkowity zakaz dla prywatnej przedsiębiorczości, idea rewolucji oraz masowej transformacji społecznej. Te i inne argumenty za użyciem „komunizmu” zob. A. Roberts, *The State of Socialism: A Note on Terminology*, „Slavic Review” 2004, no. 2.

⁶ Zob. *Komunizm: Idee i praktyki w Polsce 1944–1989*, red. K. Chmielewska i in., Warszawa 2018.

dwie części oraz jako zjawisko kulturowe, które poprzez wciąż przywoływane wspomnienia, idee i wyobrażenia stało się punktem odniesienia zarówno dla projektów przyszłości, jak i dla oceny przeszłości. Przyznając fundamentalne znaczenie wojnie, zgodnie z najnowszymi badaniami uważamy jednocześnie, że rok 1945 nie stanowił punktu zerowego w dziejach Europy⁷. Mimo radykalnej zmiany, w której efekcie podmiotem naszej opowieści są kobiety zamieszkujące Polskę o zmienionym kształcie geograficznym, politycznym, społecznym i etnicznym, na wielu polach dostrzegamy kontynuację i nawiązania do idei rozwijanych przed 1939 rokiem.

W każdym z rozdziałów staramy się je zasygnalizować, ale przede wszystkim dążymy do uchwycenia wewnętrznej dynamiki komunizmu w Polsce. Zastanawiamy się, dlaczego w niektórych momentach różnica płci miała większe znaczenie niż w innych, z czego wynikały kolejne zwroty w polityce władz partyjno-państwowych wobec kobiet. Zgadzaemy się, że podziały chronologiczne stosowane w historiografii politycznej nie zawsze są adekwatne dla opisu dziejów kobiet i płci kulturowej. Niemniej jednak w kilku momentach związek taki dostrzegamy.

Ze względu na miejsce stalinizmu w pejzażu semantycznym powojennego półwiecza zaznaczamy, że stanowił on okres odrębny w historii powojennej Polski i Europy Środkowo-Wschodniej. Zrodzony w Związku Radzieckim wraz z konsolidacją władzy przez Józefa Stalina w 1929 roku, został w latach 1945–1948 przeniesiony do krajów Europy Środkowo-Wschodniej – Polski, Czechosłowacji, Węgier, części Niemiec, Rumunii, Bułgarii, w pewnym stopniu Jugosławii i Albanii, gdzie bardzo szybko pod wpływem lokalnych uwarunkowań zyskał własne, specyficzne formy. W Polsce trwał zbyt krótko, aby wytworzyć dogłębne i trwałe zmiany, podobne do tych w Związku Radzieckim. Był jednak okresem masowej aktywizacji zawodowej kobiet, oficjalnie promowanego równouprawnienia, a ikony ówczesnej polityki emancypacyjnej: robotnica, traktorzystka czy junaczka Służby Polsce na zasadzie *pars pro toto* jeszcze dziś przywoływane są jako symbole całej epoki komunizmu.

⁷ P. Rodak, *Wojna jako centralne doświadczenie polskiego wieku XX*, w: *Dwudziestowieczność*, red. M. Dąbrowski, T. Wójcik, Warszawa 2004; V. Kivimäki, *Sufering, Surviving and Coping: Experiences of Violence and Defeat in Post-War Europe*, w: *Continued Violence and Troublesome Pasts: Post-War Europe Between the Victors After the Second World War*, red. V. Kivimäki, Kirjat 2017, s. 7.

Postalinowska odwilż lat 1953–1956 w przypadku Polski przyniosła wkroczenie na drogę tak zwanego narodowego komunizmu, łączącego tradycje „narodowe” z ideologią komunistyczną i zachowaniem monopartyjnej dyktatury. Pociągało to za sobą zmianę polityki wobec kobiet, a w sferze wyobrażeń – zwrot w stronę kobiecości utożsamianej z jednej strony z macierzyństwem i rolą domową, a z drugiej – z atrakcyjnością, dbałością o urodę i konsumpcją. Zmiana stosunku wobec konsumpcji oraz otwarcie na globalne trendy kultury popularnej odgrywały tutaj zasadniczą rolę. Wydaje się, że stalinizm, a następnie odwilż stanowiły najważniejsze momenty, kiedy dyskursy na temat płci zmieniały się w następstwie zmian koniunktury politycznej.

Projekt emancypacyjny komunizmu był częścią większego zjawiska określanego w badaniach historycznych XX-wieczną nowoczesnością. Nowoczesność i immanentnie związana z nią modernizacja przybierały różne formy w różnych krajach i regionach. Wpływały na to lokalne tradycje, doświadczenie historyczne, konsekwencje wojny i okupacji, inne kształty struktury społecznej. Europa Środkowo-Wschodnia i komunizm nie tyle kopiowały „zachodnią” nowoczesność, ile współuczestniczyły w kształtowaniu, tworząc własną jej wersję⁸. Przenikanie idei między Wschodem a Zachodem sprawiało, że poszczególne zjawiska, takie jak feminizm, konsumpcja czy kultura popularna, jednocześnie przypominały te z krajów kapitalistycznych i różniły się od nich znacząco⁹.

Inny przebieg miały także procesy emancypacyjne. W krajach komunistycznych oddolne dążenia kobiet spotykały się z odgórnie realizowanym projektem równouprawnienia. To sprawiało, że tempo i zakres zmian, takich jak aktywizacja zawodowa i awans edukacyjny kobiet były inne niż w kapitalizmie. Pisząc o komunistycznym projekcie równouprawnienia, chcemy podkreślić, że kobiety nie były jego biernymi adresatkami, ale także aktywnie go tworzyły i próbowały wcielać w życie. Nie chcemy tracić z oczu dynamiki i wielowymiarowości procesu, faktu, że

⁸ Zob. dyskusję w *AHR Roundtable: Historians and the Question of Modernity*, 2011, no. 3.

⁹ Na przykład model konsumpcji przyjęty w krajach komunistycznych po stalinizmie, łączący zainteresowanie zachodnimi wzorcami z podkreśleniem własnej wstrzemięźliwości i umiaru, jest określany przez badaczy jako „konsumpcja hybrydowa”. W języku epoki miała to być „umiarkowana konsumpcja” przeciwstawiana „rozbuchaniu” zachodniego kapitalizmu. D. Crowley, S.E. Reid, *Introduction*, w: *Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*, red. D. Crowley, S.E. Reid, Evanston 2010, s. 25.

inaczej kształtowały się polityki równościowe wobec robotnic i przedstawicieli inteligencji, inaczej w odniesieniu do kobiet na wsi i w miastach, oraz reakcje na te działania. Dla procesu zdobywania przez kobiety praw politycznych oraz prawa do pracy zawodowej używamy pojęcia „równouprawnienie”, natomiast słowa „emancypacja” używamy, aby opisać zmiany sytuacji kobiet i dziewcząt wewnątrz rodziny. W najnowszych badaniach nad historią kobiet w krajach komunistycznych dyskutowane jest pojęcie sprawczości (*agency*). W książce przyjmujemy interpretację zaproponowaną przez Magdalenę Grabowską, która odwołując się do definicji sprawczości jako usytuowanej społecznie i kulturowo, zwraca uwagę na specyficzne możliwości jej realizowania w kontekście politycznym „bloku wschodniego”¹⁰.

ŹRÓDŁA

W badaniach nad latami komunizmu w Polsce problemem jest obfitość zasobów archiwalnych i konieczność selekcji. Jednocześnie borykaliśmy się z problemem rozproszenia i niekompletności niektórych materiałów, na przykład akt Ligi Kobiet. Cennych informacji dostarczyły nam materiały poświęcone w sposób szczególny problemom kobiet oraz te dla nich przeznaczone, takie jak prasa kobieca, poradniki czy opracowania eksperckie. W poszukiwaniu śladów aktywności kobiet sięgamy także do literatury dokumentu osobistego (dzienników i pamiętników) oraz do tekstów kultury popularnej: filmów, przedstawień plastycznych, beletrystyki i innych. Szczegółową dyskusję na temat cech i przydatności poszczególnych materiałów czytelnik znajdzie w poszczególnych rozdziałach.

Jednym z materiałów stanowiących podstawę źródłową książki są dokumenty archiwalne. Naszym podstawowym celem nie było rozpoznanie pełnej bazy źródłowej do historii kobiet, ale mamy nadzieję, że znalezione dokumenty będą służyć także kolejnym badaczom, a metody ich wykorzystania zaprezentowane w książce będą stanowić ciekawy przykład analizy zjawisk społeczno-kulturowych w oparciu o dokumentację proveniencji instytucjonalnej. Wśród szczególnie interesujących zbiorów

¹⁰ M. Grabowska, *Zerwana genealogia: Działalność społeczna i polityczna kobiet po 1945 roku a współczesny ruch kobiecy*, Warszawa 2018, s. 108.

instytucji centralnych warto tu wymienić na przykład akta Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej czy Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego ze zbiorów Archiwum Akt Nowych, w lokalnych archiwach przeprowadziliśmy kwerendy uzupełniające w materiałach wydziałów kobiecych PZPR oraz lokalnych oddziałów Ligi Kobiet.

Czytając na potrzeby analizy prasę popularną, bierzemy pod uwagę jej specyfikę gatunkową oraz to, że w krajach komunistycznych podlegała ona cenzurze. Jednocześnie jednak ingerencje cenzorskie w uważanej za „apolityczną” prasie kobiecej były mniejsze niż w przypadku prasy codziennej¹¹. Choć świadomi działania cenzury redaktorki i redaktorzy potrafili wygospodarować znaczną autonomię, wciąż jednak kontrolowali teksty przeznaczone do publikacji. Prasę kobiecą traktujemy przede wszystkim jako nieocenione źródło do poznania oficjalnych wzorów i oczekiwań oraz ich recepcji. Media drukowane odgrywały kluczową rolę w procesie socjalizacji do pożądanego wzoru obywatelstwa, pomagały kobietom w kształtowaniu tożsamości, prezentując wzorce matki, żony, pracownicy. Zwracamy uwagę na zmienność tych wzorców, a także na fakt, że jak podkreśla się w badaniach, często na łamach prasy popularnej (nawet w tym samym numerze pisma) funkcjonowały obok siebie sprzeczne treści, co było skutkiem negocjowania różnych punktów widzenia¹². W toczonym na łamach prasy popularnej procesie negocjacji brali udział dziennikarze i dziennikarki, redaktorzy i redaktorki, politycy i cenzorzy, a z drugiej strony – występujący w roli „współekspertów” i wypowiadający się w listach do redakcji czytelnicy i czytelniczki.

Interesującymi źródłami do dziejów kobiet w XX wieku są opracowania eksperckie z zakresu socjologii, seksuologii, prawa, demografii czy pedagogiki. Te liczone w setkach prace są dzisiaj często wykorzystywane jako podstawa analizy dziejów społecznych epoki przede wszystkim z powodu zawartych w nich mocnych i jednoznacznych tez na temat dokonującej się transformacji społecznej. W naszym przekonaniu materiały te, chociaż zawierają często niezwykle cenne informacje czy dane statystyczne, należy traktować jako głosy w publicznym dyskursie epoki,

¹¹ Zob. J. Tomkowski, *Lata 1961–70*, w: *Czasopisma społeczno-kulturalne w okresie PRL*, red. U. Jakubowska, Warszawa 2012.

¹² Na temat specyfiki magazynów kobiecych jako źródła historycznego zob. L. Atwood, *Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953*, New York 1999; E. McCracken, *Decoding Women's Magazines: From Mademoiselle to Ms.*, London 1993.

które często nieświadomie powielają dominujące paradygmaty epoki z „kryzysem rodziny” czy „kultem postępu” na czele. Z tego też powodu liczne wykorzystywane przez nas tego typu opracowania traktujemy jako wymagające krytycznego odczytania źródło historyczne.

Odwołujemy się także do popularyzujących wiedzę ekspercką poradników dotyczących różnych sfer życia, poczynając od racjonalnego gospodarowania żywnością, szycia i sprzątania, a skończywszy na pielęgnacji urody i życiu seksualnym. Rozwój literatury poradnikowej w krajach „bloku wschodniego” rozpoczął się wraz z poodwilżowym zwrotem w stronę umiarkowanej konsumpcji¹³, a kolejne książki i broszury służyły informowaniu kobiet o praktycznych sposobach na zmierzenie się z wyzwaniami XX-wiecznej nowoczesności. Ich obfitość i różnorodność była dowodem silnego zainteresowania komunistycznego państwa modernizacją życia codziennego, ale także refleksem zjawisk globalnych, takich jak rozwój kultury konsumpcyjnej, wzrost zainteresowania tematyką stylu życia i profilaktyki zdrowotnej, popularyzacja wiedzy psychologicznej.

Wykorzystaliśmy w książce także drukowane i pozostające w wersji nieopublikowanej pamiętniki konkursowe, które są częścią bogatych zbiorów Towarzystwa Pamiętnikarstwa Polskiego. Zdajemy sobie sprawę z performatywności zapisków tworzonych z myślą o odbiorcach takich jak jury konkursowe czy redakcja czasopisma. Pomimo tych ograniczeń uważamy, że dokumenty osobiste dają wgląd w realia życia w różnych środowiskach, w tym sprawy osobiste i intymne, pokazują indywidualne emocje związane z przemianami społecznymi czy kulturowymi, a sam akt zapisywania doświadczeń traktujemy jako przejaw indywidualnej sprawczości kobiet i dziewcząt z różnych środowisk.

Sięgamy także po materiały rzadko wykorzystywane w badaniach historycznych – literaturę piękną oraz materiały wizualne. W fikcjonalnych utworach literackich nie szukamy wiadomości o faktach i wydarzeniach. Uważamy, że mogą one być cennym źródłem poznania historycznego, dostarczając wiedzy na temat społecznych wyobrażeń właściwych dla swojej epoki oraz ukazując, co było prawdopodobne, co mieściło się w obowiązującym systemie wartości, a co wykraczało¹⁴. Analiza śladów przeszłości, jakimi są materiały wizualne, wymaga, jak to określił Peter

¹³ C. Kelly, *Refining Russia. Advice Literature, Polite Culture and Gender. From Catherine to Yeltsin*, Oxford 2001, s. 315.

¹⁴ Por. M. Głowiński, *Gry powieściowe: Szkice z teorii i historii form narracyjnych*, Warszawa 1973, s. 9–36.

Burke, specjalnych „kompetencji wizualnych”¹⁵. W naszej książce zyskały one status samodzielnego źródła, dostarczającego wiedzy o ówczesnych kanonach urody, sposobach postrzegania ciała, społecznych wyobrażeniach dziecka, dziewczyny, młodej kobiety, matki. W przypadku fotografii mamy świadomość, że zachowane zdjęcia były w większości pozowane i w związku z tym ukazują raczej wzorce i wyobrażenia niż fragmenty rzeczywistości. Analizując świadectwa plastyczne, zwracamy uwagę na ich funkcje oraz kontekst, w jakim były pokazywane, rozpatrujemy je w kontekście współczesnych im konwencji artystycznych i kanonów estetycznych, traktując pojęcia piękna i brzydoty jako kategorie historyczne, a nie stałe i obiektywne.

ZAGADNIENIA

W książce każdy z rozdziałów jest propozycją autorską, przy czym dla niektórych z nich przyjęliśmy zasadę pracy zespołowej i podwójnego autorstwa. Szanując autorską autonomię każdego z członków zespołu, staraliśmy się jednocześnie stworzyć uporządkowaną i zwartą opowieść. Na początku projektu nakreśliliśmy obszary, które naszym zdaniem były najbardziej bliskie ówczesnemu doświadczeniu kobiet – to jest pracy zawodowej, dorastania i edukacji, rodziny, gospodarstwa domowego, aktywności kobiet w polityce, zdrowia i reprodukcji, mody i urody. Mamy jednocześnie świadomość, że tak jak każda kompozycja, również i ta może mieć swoje wady. Ofiarą naszych przemyślanych decyzji padły na przykład wątki seksualności, religijności czy wizerunki kobiet w kulturze popularnej, które znalazły się w poszczególnych rozdziałach, nie stanowiąc jednak wydzielonych rozdziałów. Po ustaleniu zakresu treści rozdziałów wyróżniliśmy kluczowe pojęcia – kierunkowskazy, które miały nam pomóc w stworzeniu wspólnej narracji. Kwestionując niektóre przyjęte w historiografii ostatnich lat ustalenia, a także kilka popularnych wyobrażeń o komunizmie i roli, jaką odgrywały w nim kobiety, w trakcie roboczych spotkań, seminariów i konferencji na bieżąco komentowaliśmy nasze teksty i przemyślenia. Pracując nad tekstami, często dzieliliśmy się źródłami i opracowaniami, a każde z nas na bieżąco

¹⁵ P. Burke, *Naoczność: Materiały wizualne jako źródła historyczne*, tłum. J. Hunia, Kraków 2012, s. 22.

komentowało pracę innych. Nie baliśmy się przy tym znaczących cięć i zmian, tak aby praca była jak najbardziej spójna, a poszczególne rozdziały możliwie nie dublowały treści.

Przyglądając się tak wyodrębnionym zagadnieniom, skupiliśmy się na dwóch zasadniczych płaszczyznach analizy. Po pierwsze, poddaliśmy refleksji ówczesne wyobrażenia na temat zadań i roli kobiet w społeczeństwie. Analizowaliśmy dyskurs oficjalny, obecny w tekstach deklaracji ideologicznych, w dokumentach partyjnych oraz wytworzonych przez organizacje społeczne (między innymi Ligę Kobiet), szukając jego dynamiki i śledząc zmiany. W jeszcze większym stopniu interesowały nas dyskursy popularne, upowszechniane na przykład przez prasę czy obecne w literaturze pięknej i filmie. Przyglądaliśmy się obecnym w przestrzeni publicznej wizerunkom kobiet (plakatom, fotografiami, rysunkom, literackim sylwetkom), traktując je jako swego rodzaju gotowe wzorce kobiecej tożsamości. Zwracaliśmy także uwagę na kontestację oficjalnych wzorców ze strony opozycji, Kościoła katolickiego, a przede wszystkim kobiet z różnych środowisk.

Drugą płaszczyzną podejmowanej w książce analizy są doświadczenia aktorów historycznych kształtowane w ówczesnych warunkach politycznych, materialnych i kulturowych¹⁶. Przy czym w każdym z rozdziałów autorzy podejmowali autonomiczne decyzje, którą z perspektyw wysunąć na pierwszy plan i jak przedstawić zależność pomiędzy „dyskursem” a „doświadczeniem”.

W rozdziale pierwszym (autorstwa Małgorzaty Fidelis) prezentujemy zarys historii badań nad kobietami i płcią kulturową. Jego celem jest nakreślenie głównych dyskusji na ten temat obecnych w literaturze światowej, a także wskazanie na obecność Europy Środkowo-Wschodniej i komunizmu w tych akademickich dyskusjach i publikacjach. Celem rozdziału jest dostarczenie teoretycznego kontekstu, uwzględniającego nie tylko klasyczne prace, ale i najnowsze badania, aby przejść do dalszych rozważań nad znaczeniem kobiet w Polsce w latach 1945–1989.

W rozdziale drugim (autorstwa Piotra Perkowskiego) rolę kobiet w „polityce” postanowiliśmy definiować szeroko, nie tylko jako ich obecność w strukturach władzy czy opozycji, ale przede wszystkim jako ich

¹⁶ Odwołujemy się tu m.in. do Joan Scott. Zob. J.W. Scott, *The Evidence of Experience*, „Critical Inquiry” 1991, no. 4. Dyskusję wokół pojęcia doświadczenia przybliża np. Dorota Wolska, zob. D. Wolska, *Konfiguracje i rekonfiguracje doświadczenia*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4.

sprawczość, manifestującą się w forsowaniu postulatów emancypacyjnych oraz w działaniach rozmaitych organizacji reprezentujących interesy kobiet. Rozdział śledzi między innymi dynamikę polityki równouprawnienia, wskazując na znaczenie rozmaitych przełomów i zmierzch tej polityki w późnym komunizmie. Temat zaangażowania kobiet w działania opozycji był już przedmiotem historycznych studiów. Uznaliśmy, że są one zdecydowanie niewystarczające, stereotypizując na przykład znaczenie kobiet w Solidarności czy tak zwane strajki kobiece, i ważne jest, aby raz jeszcze przyrzeć się działalności politycznej kobiet w kontekście równouprawnienia.

Rozdział trzeci (autorstwa Małgorzaty Fidelis) porusza jeden z najbardziej istotnych aspektów polityki państwa i doświadczeń kobiet w okresie komunizmu, ponieważ to właśnie praca zawodowa miała być głównym kluczem do równouprawnienia kobiet według modelu marksistowskiego. Podkreśla się tu ciągłość pracy kobiet w świetle przemian związanych z rewolucją przemysłową, ale jednocześnie przygląda się nowym elementom wprowadzonym przez systemy komunistyczne. O ile w okresie stalinizmu podjęto najbardziej radykalny eksperyment zmierzający do przełamywania barier płciowych w świecie pracy i zachęcania kobiet do podejmowania tak zwanych męskich zawodów, to kolejne lata przyniosły utwardzanie hierarchii płciowych i lansowanie „naturalnych” ról płciowych, które miały odsyłać kobiety w pierwszym rzędzie do funkcji macierzyńskich i opiekuńczych, nawet jeżeli większość kobiet była aktywna zawodowo.

W rozdziale czwartym (autorstwa Piotra Perkowskiego i Katarzyny Stańczak-Wiślicz) poddajemy analizie gospodarstwo domowe jako przestrzeń kobiecego doświadczenia nowoczesności. Zwracamy uwagę na komunistyczny dyskurs modernizacyjny obejmujący sferę prowadzenia domu, na zjawiska globalne, takie jak technicyzacja i profesjonalizacja pracy domowej, oraz realia „gospodarki niedoboru” kształtujące doświadczenia polskich gospodyń. Poddajemy analizie dyskurs ekspercki, formowany w kontakcie z badaniami zachodnioeuropejskimi i podejmujący kwestie tak zwanego podwójnego obciążenia, czasu wolnego gospodyń domowych i współudziału mężczyzn w pracach domowych. Ze względu na łączność tych sfer w dyskursach ideologicznych epoki rozważania nasze pozostają w ścisłym związku z zagadnieniem pracy zawodowej kobiet.

Rozdział piąty (autorstwa Katarzyny Stańczak-Wiślicz) poświęcony został zagadnieniom dotychczas rzadko poruszonym w badaniach nad

dziejami kobiet w Polsce po 1945 roku. Koncentruje się on na zmianach kluczowych dla ówczesnych procesów emancypacyjnych, mianowicie na „awansie edukacyjnym” dziewcząt, ich uczestnictwie w kulturze młodzieżowej, poszerzaniu zakresu czasu wolnego, nowym modelu wchodzenia w dorosłość, analizując je w kontekście globalnych procesów modernizacyjnych oraz lokalnych uwarunkowań widocznych w polityce komunistycznego państwa. Rozdział ukazuje dynamikę owych zmian oraz proces negocjacji między starymi a nowymi praktykami. Zwraca także uwagę na zjawiska specyficzne dla komunizmu, takie jak masowa mobilizacja dziewcząt.

Rozdział szósty (autorstwa Barbary Klich-Kluczewskiej) koncentruje się na dyskursach publicznych, wyobrażeniach społecznych oraz praktykach, które kształtowały pozycję kobiet w rodzinie. W polskiej historiografii komunizmu historia rodziny oraz miejsca kobiety w rodzinie to jeden z najbardziej zaniedbanych obszarów badań, mimo licznych dostępnych źródeł. Analiza rodziny jako „grupy intymnej” wskazuje, że stalinowska polityka pozbawiania jej czołowej roli była nieskuteczna i krótkotrwała. Podobnie polityka równouprawnienia nie zachwiała obrazem rodziny jako przestrzeni kojarzonej z kobiecością. Interesującym zjawiskiem było napięcie między upowszechniającym się po 1956 roku wzorcem „nowoczesnego małżeństwa”, opartego na uczuciu, a codziennymi praktykami komunikowania się między mężem i żoną, które rodziły frustrację wynikającą ze zmiany oczekiwań i jednoczesnego trwania codziennych praktyk.

Rozdział siódmy (autorstwa Barbary Klich-Kluczewskiej i Piotra Perkowskiego) porusza kwestie zdrowia, reprodukcji, seksualności i przemocy wobec kobiet. Zawiera opowieść o Polkach w kontekście tak zwanej biopolityki, czyli związków między polityką a ciałem kobiet, które można odnaleźć w tematach takich jak porody, aborcje czy prostytutka. Ze względu na funkcje macierzyńskie kobieta pozostawała w centrum zainteresowania systemu opieki medycznej (jako jednego z najważniejszych elementów państwa opiekuńczego) oraz proponowanego projektu modernizacyjnego. Pomimo wielu oczywistych zaniedbań, co widać najwyraźniej na przykładzie doświadczeń z izb porodowych, dostępność podstawowych procedur medycznych w przychodniach skutkowałą oswojeniem z lekarzem oraz narastającą niezgodą na dolegliwości traktowane dotąd jako część codzienności.

W rozdziale ósmym (autorstwa Małgorzaty Fidelis, Katarzyny Stańczak-Wiślicz) poruszyliśmy zagadnienia higieny, mody i urody długo

niedoceniane przez historyków, a stanowiące obecnie dynamiczną dziedzinę badań, oferującą świeże spojrzenie na historię kulturowych związków między krajami „bloku wschodniego” a „Zachodem”. Zwracamy uwagę na lokalny, polityczny wymiar zjawisk globalnych, takich jak na przykład postępująca erotyzacja kobiecego ciała w tekstach kultury popularnej oraz na specyfikę funkcjonowania kultury urody w warunkach komunistycznej „gospodarki niedoboru”. Staraliśmy się pokazać zmiany zachodzące na polu higieny, mody i dbałości o ciało w kontekście komunistycznej modernizacji oraz globalnych procesów kulturowych zachodzących w XX wieku.

* * *

Książka *Kobiety w Polsce 1945–1989. Nowoczesność, równouprawnienie, komunizm* jest monografią naukową napisaną przez czteroosobowy zespół, który dzięki grantowi Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki¹⁷ w latach 2013–2019 intensywnie współpracował, wymieniając się refleksjami i spostrzeżeniami na temat metodologii, najnowszej literatury i dostępnych źródeł, a także na bieżąco konfrontował swoje ustalenia.

PODZIĘKOWANIA

Publikacje naukowe kształtują się w toku lektur, dyskusji i polemik. Nie inaczej było z naszą książką. Dlatego lista osób, którym należałoby w tym miejscu podziękować, jest niezmiernie długa, chociaż nie zawiera wszystkich nazwisk.

Na ostateczny kształt książki wpływ miały jej recenzentki: dr hab. Dobrochna Kałwa i dr Anna Muller. Dzięki ich uwagom udało się nam, jak sądzimy, uzyskać jasność wyводу.

Dr hab. Dobrochnie Kałwie dodatkowo dziękujemy za nieustanne wsparcie, długie dyskusje oraz ciągłą inspirację intelektualną.

Koncepcję książki oraz wstępne wyniki badań prezentowaliśmy podczas dwukrotnie organizowanych w tym celu warsztatów. Dziękujemy

¹⁷ Kobiety w Polsce 1944–1989, Narodowy Program Rozwoju Humanistyki (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, projekt nr 11H 120085 81), kierownik projektu dr Katarzyna Stańczak-Wiślicz, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

uczestniczkom i uczestnikom za ich pomocne uwagi. Za wnikliwą i życzliwą lekturę oraz cenne wskazówki dotyczące zarówno doboru źródeł, jak i samej koncepcji książki pragniemy podziękować prof. Dariuszowi Jaroszowi z Instytutu Historii PAN. Szczególnie wdzięczni jesteśmy także prof. Marii Solarskiej z Wydziału Historii UAM w Poznaniu, której uwagi wniosły cenną dla nas perspektywę metodologiczną. Prof. Mariuszowi Mazurowi z Instytutu Historii UMCS w Lublinie dziękujemy za dyskusję oraz podpowiedzi źródłowe. Dr hab. Magdalenie Grabowskiej z Instytutu Filozofii i Socjologii PAN dziękujemy za komentarz łączący punkt widzenia socjologii i historii, a dr Agnieszce Mrozik z Instytutu Badań Literackich PAN za uwagi z perspektywy kulturowych studiów nad komunizmem. Dużo zawdzięczamy także komentarzom prof. Agnieszki Kościańskiej z Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UW, prof. Kristen Ghodsee z University of Pennsylvania oraz dr. Dietlind Hüchtker z Uniwersytetu Wiedeńskiego.

Poszczególne rozdziały naszej książki były dyskutowane podczas zebrań naukowych w naszych macierzystych instytucjach. Prof. Monice Rudaś-Grodzkiej oraz całemu zespołowi Archiwum Kobiet działającemu w Instytucie Badań Literackich PAN jesteśmy wdzięczni za spojrzenie na nasze badania z perspektywy wykraczającej poza historiografię. Było to niezwykle inspirujące. Dziękujemy także uczestniczkom i uczestnikom międzynarodowych warsztatów Gender and Sexuality in East European History zorganizowanych w 2012 roku na Uniwersytecie Illinois w Chicago za cenną perspektywę porównawczą, która pomogła nam w rozwinięciu wielu koncepcji i tematów na początku naszej pracy nad książką.

Wiele osób uczestniczyło zarówno w warsztatach towarzyszących powstawaniu publikacji, jak i zebraniach oraz spotkaniach mniej formalnych. Za wszystkie komentarze, uwagi i wskazówki dziękujemy prof. Katarzynie Sierakowskiej i dr Natalii Jarskiej z Instytutu Historii PAN, prof. Jerzemu Kochanowskiemu z Instytutu Historii UW, dr Agnieszce Janiak-Jasińskiej z Instytutu Historii UW, prof. Edycie Sobiech z Wydziału Studiów Edukacyjnych UAM w Poznaniu, prof. Izabeli Skórzyńskiej z Wydziału Historii tejże uczelni oraz dr Monice Piotrowskiej-Marchewie z Instytutu Historii Uniwersytetu Wrocławskiego.

Wdzięczność się należy także dr Renacie Hryciuk z Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UW za długie rozmowy i wiarę w powstanie książki.

Dr Annie Nowakowskiej-Wierzchoś oraz dr. Dariuszowi Wierzchosowi dziękujemy za pomoc w dotarciu do zbiorów Towarzystwa

Przyjaciół Pamiętnikarstwa oraz Komitetu do spraw Gospodarstwa Domowego Ligi Kobiet.

Wyrazy wdzięczności należą się także wnikliwemu czytelnikowi naszej książki, Andrzejowi Kałwie.

Pomysł na jej napisanie pojawił się dzięki temu, że mogliśmy się spotkać w ramach Komisji Historii Kobiet działającej przy PTH. Intelektualny dług mamy także wobec środowiska związanego z seminarium prof. Anny Żarnowskiej.

Winni jesteście podziękowania osobom, których życzliwe wsparcie pomogło nam skupić się na badaniach niezbędnych do powstania publikacji. Chcielibyśmy wyrazić wdzięczność prof. Urszuli Jakubowskiej z niegdysiejszej Pracowni Komunikacji Literackiej w okresie PRL w IBL PAN.

Dziękujemy także tym, którzy towarzyszyli w pracy, inspirując rozmową, i wierzyli w sukces naszych badań. Każdy z nas chciałby w tym miejscu wyrazić wdzięczność bliskim sobie osobom. Dziękujemy zatem Tomaszowi Wiśliczowi za to, że wspierał Katarzynę w trakcie pracy nad książką oraz za inspiracje intelektualne dla nas wszystkich. Poli Wiślicz Katarzyna dziękuje za to, że jest ciągłą inspiracją do pracy, a my wszyscy za oryginalną oprawę plastyczną organizowanych przez nas warsztatów. Krzysztofowi i Janowi należą się podziękowania za wytrwałe i intelektualnie stymulujące towarzyszenie Małgorzacie w jej podróżach badawczych do Polski. Barbara Klich dziękuje Mariuszowi za to, że był dla niej oparciem podczas pisania, Aleksandrze Klich – za rozmowy i wiarę w ten projekt, Idzie i mamie, Łucji Klich – za to, że były i są dla niej głównym bodźcem do pracy nad historią kobiet. Piotr Perkowski dziękuje Mai Grabkowskiej za zrozumienie oraz pomoc w wychowaniu dwóch córek. Rodzicom Piotra – Danucie i Andrzejowi – dziękujemy za udostępnienie domu dla zespołu w pierwszej fazie projektu.

Chcieliśmy, aby wymiana doświadczeń i poglądów zaowocowała jednolitym dziełem, lekturą przeznaczoną nie tylko dla profesjonalnych historyków i historyczek, lecz skierowaną do znacznie szerszego grona. Mamy nadzieję, że nawiązując do najlepszych tradycji historiografii oraz korzystając z najnowszych ustaleń, udało nam się napisać współczesną książkę, która przyciągnie liczne czytelniczki i czytelników zainteresowanych całkiem już odległą przeszłością, historią Europy Środkowo-Wschodniej, społeczeństw komunizmu, XX-wiecznej nowoczesności

WSTĘP

oraz, *last but not least*, kwestiami równouprawnienia i podmiotowości kobiet.

Warszawa–Gdańsk–Chicago–Kraków, 2020

Gender, historia i komunizm

MAŁGORZATA FIDELIS

UWAGI WSTĘPNE

Poniżej przedstawiam zarys ujęcia tematu historii kobiet i płci kulturowej w naukach historycznych ze szczególnym zwróceniem uwagi na literaturę anglojęzyczną. Celem prezentowanej dyskusji nie jest wyczerpujący przegląd historiografii, ale raczej tych metod, teorii i interpretacji, które miały istotny wpływ na rozwój historii *gender*, a tym samym na podejście do tematu w naszej książce. W pierwszej części skupiam się na ogólnym rozwoju historii kobiet i płci kulturowej (*gender*), aby przejść następnie do naszkicowania głównych kierunków badań występujących w anglojęzycznych studiach nad kobietami i komunizmem w Związku Radzieckim oraz Europie Środkowo-Wschodniej.

PŁEĆ JAKO KATEGORIA ANALIZY HISTORYCZNEJ

Nie sposób mówić o historii *gender* bez odniesienia się do głównej twórczyni tego kierunku badawczego – Joan Wallach Scott. Ta amerykańska badaczka historii Francji znana jest przede wszystkim z krytyki podstawowych założeń tradycyjnej nauki historycznej – na przykład dominacji tak zwanej metanarracji (*metanarrative*), pozytywistycznego podejścia do źródeł oraz istoty „doświadczenia” jako zjawiska historycznego. W 1986 roku Scott opublikowała w „*American Historical Review*” tekst *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, który rewidował tradycyjną perspektywę historyczną w świetle teorii *gender*. Nie była to

pierwsza praca na temat historii kobiet czy płci kulturowej, ale pierwsza, która te badania usiłowała poddać krytycznej analizie, zdefiniować, usystematyzować oraz odnieść do narzędzi badawczych w humanistyce. Scott wskazywała na potencjał płci kulturowej jako kategorii analizy pomocnej w przedefiniowywaniu dominującego paradygmatu badań historycznych¹.

Historia kobiet jako kierunek w naukach humanistycznych rozwijała się „na Zachodzie” od lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku i była wynikiem eksplozji ruchów feministycznych, stopniowo zaznaczających swoją obecność również w środowiskach akademickich. Kobiety na uczelniach walczyły nie tylko o równy dostęp do pozycji i stopni naukowych, ale również o krytyczne spojrzenie na historię jako naukę. Zwracały uwagę na dominującą „męską” perspektywę w badaniu przeszłości, koncentrację na męskich aktorach i „męskim doświadczeniu”. Według krytyki feministycznej badania historyczne używały pojęć „polityka”, „państwo” i „społeczeństwo” bez zastanawiania się nad ich kulturową genezą, marginalizującą wszystko, co kobiece lub „inne”. Historia mężczyzn i męskich elit była jednocześnie przedstawiana jako historia „uniwersalna”, obiektywnie opisująca doświadczenia ludzkości. Podobne mechanizmy dotyczyły wykluczenia z badań historycznych mniejszości rasowych, etnicznych i seksualnych.

W swojej krytyce historii jako dyscypliny naukowej Scott poszła jednak krok dalej i poddała krytycznej ocenie również istniejące wówczas badania na temat historii kobiet, sprowadzające się do rekonstruowania zdarzeń i „dopisywania” biografii i doświadczeń żeńskich bohaterek do narracji dominującej (*master narrative*). Jej zdaniem, takie ujęcie historii kobiet akceptowało dominujący model historiografii, w którym niekwestionowaną normę stanowiły doświadczenia mężczyzn. Na przykład prace opisujące udział kobiet w I wojnie światowej w zasadzie nie naruszały

¹ W przedefiniowywaniu podstaw nauki historycznej Scott opierała się w znacznym stopniu na swoich własnych akademickich doświadczeniach jako historyczki pracy (*labor history*). Natomiast jej przełomowe prace na temat *gender* to: J.W. Scott, *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, „American Historical Review” 1986, no. 5 (polskie tłumaczenie: *Gender jako przydatna kategoria analizy historycznej*, tłum. A. Czarnacka, Think Tank Feministyczny, biblioteka online, http://www.ekologiasztuka.pl/think.tank.feministyczny/readarticle.php?article_id=238); te same, *Gender and the Politics of History*, New York 1988 (wyd. 2 zm., New York 1999). Na temat wpływu prac Scott na naukę historyczną oraz najnowsze podejścia do historii *gender* zob. *AHR Forum: Revisiting “Gender: A Useful Category of Historical Analysis”*, „American Historical Review” 2008, no. 5.

dominującej narracji, skupionej na decyzjach polityków czy działaniach militarnych jako kluczu do zrozumienia wydarzeń². „Dopisywanie” kobiet jako sanitariuszek na froncie czy też aktywnych uczestniczek życia społecznego „na zapleczu” stanowiło co najwyżej interesujący przyczynek do „właściwej” opowieści o męskich bohaterach. W rezultacie „tradycyjna” historia kobiet zamykała się w swoistym „getcie”, ograniczając się do roli aneksu do historii głównego nurtu.

Scott, pisząc swoją krytyczną analizę historii jako dyscypliny naukowej, miała za sobą lekturę poważnego zasobu prac na temat historii kobiet. Często wykorzystywały one teorie wypracowane w ramach innych dziedzin – psychoanalizy, antropologii czy literaturoznawstwa, jak pionierskie studia Judith Walkowitz na temat ideologii płci w wiktoriańskiej Anglii czy też Natalie Zemon Davis dotyczące nowożytnej Francji³. Scott była jednak zdania, że również te oryginalne prace w niewystarczający sposób przeddefiniowały dominujące narracje i koncepcje używane w analizach historycznych, ponieważ nie zmieniały sposobu uprawiania historii jako nauki.

Bazując na filozofii Michela Foucaulta, Jacques’a Derridy oraz Denise Riley, Scott postulowała dekonstrukcję kategorii płci poprzez podejście do „różnicy płciowej” jako zjawiska, które nie dotyczy tylko ról społecznych przypisywanych kobietom i mężczyznom, ale jest podstawą definiowania pojęć i praktyk ze świata „wielkiej” polityki⁴. Według Scott płęć kulturowa jest „konstytutywnym elementem relacji społecznych, opartym na postrzeganej różnicy między płciami”, jak również „podstawowym sposobem oznaczania relacji władzy”⁵. *Gender* konstruuje szerszą

² Jedną z pierwszych prac usiłującą poddać krytyce tradycyjne podejście historyczne do wojny jako „męskiego” doświadczenia był zbiór artykułów. Zob. *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, red. M.R. Higonnet i in., New Haven 1989. Na temat Europy Środkowo-Wschodniej zob. *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, red. N.M. Wingfield, M. Bucur, Bloomington 2006.

³ Zob. J.R. Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State*, Cambridge 1982; N. Zemon Davies, „Women’s History” in *Transition: the European Case*, „Feminist Studies” 1975, no. 3/4; teŹe, *Gender and Genre: Women as Historical Writers, 1400–1820*, „University of Ottawa Quarterly” 1980, no. 1.

⁴ Zob. D. Riley, *Am I That Name? Feminism and the Category of Women in History*, London 1988; teŹe, *War in the Nursery: Theories of the Child and Mother*, London 1983.

⁵ J.W. Scott, *Gender and the Politics of History*, dz. cyt., s. 42. O ile nie zaznaczono inaczej, wszystkie tłumaczenia z języków obcych zostały dokonane przez autorów poszczególnych rozdziałów.

sferę działań ludzkich poprzez bycie najbardziej dostępnym i zrozumiałym wykładnikiem hierarchicznej różnicy, która może dotyczyć nie tylko relacji płci. Tym sposobem teoria polityczna staje się odzwierciedleniem porządku społecznego opartego na dominacji mężczyzn jako grupy społecznej. Wracając do przykładu kobiet i wojny, jeżeli prześledzimy nie tylko udział kobiet, ale również dyskursywne konstruowanie męskości i kobiecości w czasie wojny, zobaczymy, jak dane koncepcje ról płciowych definiowały same sposoby mobilizacji społecznej i prowadzenia wojny, będąc kluczowe dla określania celów oraz podtrzymywania działań militarnych, jak również stosowania represji wobec ludności cywilnej. Przemoc wobec kobiet (na przykład masowe gwałty towarzyszące działaniom wojennym) stawała się podstawowym elementem definiującym i afirmującym tożsamość „żołnierza-mężczyzny”. Wojenne hierarchie płciowe przez lata wpływały zaś na formułowanie polityki i samoświadomości aktorów społecznych w okresie pokoju. W taki sposób historia *gender* nie tylko ukazuje „doświadczenie” marginalizowanej grupy, ale przedefiniowuje tradycyjne rozumienie wojny jako zjawiska historycznego⁶.

Idąc śladem postmodernistów i poststrukturalistów, Scott wskazywała na kluczową rolę języka w określaniu praktyk politycznych i społecznych. Tezy te zostały rozwinięte w książce *Only Pardaxoes to Offer: French Feminists and the Rights of Man* (1996). Na przykładzie czterech francuskich sufrażystek Scott śledziła dyskursy, których używały, walcząc o przyznanie kobietom praw wyborczych od czasów rewolucji francuskiej do końca II wojny światowej. Analizując odmienne uwarunkowania historyczne i zmieniający się dominujący dyskurs, który definiował relację między tym, co uniwersalne, w liberalnej demokracji a tym, co partykularne dla kobiet jako grupy społecznej, badaczka ukazywała, w jaki sposób język kształtował rozumienie i stosowanie pojęć „obywatel” oraz „prawa obywatelskie”. W każdej z epok dominujący język wartości liberalnych zasadzał się na budowaniu pojęć takich jak „prawa” czy „jednostka” poprzez zdefiniowanie „innego” – kobiety, a także ras innych niż biała. Scott nawoływała do dekonstruowania i uhistorycznienia binarności oraz opozycji definiujących różnice płciowe, aby w ten sposób

⁶ Zob. np. *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, dz. cyt.; C. Cohn, *Wars, Wimps, and Women: Talking Gender and Thinking War*, w: *Gendering War Talk*, red. M. Cooke, A. Woollacott, Princeton 1993.

pogłębić rozumienie procesów kształtowania się tożsamości i praktyk politycznych w nowoczesnych społeczeństwach.

Dla Scott, tak jak i dla wielu innych historyków i historyczek posługujących się metodologią „zwrotu lingwistycznego”, nie było różnicy między „dyskursem” a „doświadczeniem”. Ich zdaniem rzeczywistość rodzi się w języku. Działanie jednostek i grup, w historii społecznej określane jako „sprawczość” (*agency*), według Scott i innych zwolenników „zwrotu lingwistycznego” zakorzenione jest w języku, który jest narzędziem do konstruowania oraz jednocześnie dekonstruowania dominujących ideologii. Według Scott, tendencja historyków do przypisywania „sprawczości”, wyborów i autonomii aktorom historycznym ma źródła w oświeceniowej filozofii liberalizmu. Jako taka jest więc konstruktem stosowanym bez refleksji przez badaczy, którzy powinni raczej dystansować się od takich pozornie neutralnych pojęć, pytając o historyczny i dyskursywny proces ich tworzenia.

Według Scott, język feministyczny od Wielkiej Rewolucji Francuskiej po wiek XX wpisywał się w dialog z dominującą ideologią polityczną liberalizmu i jej symbolami. Badając biografie i argumentacje sufrażystek we Francji, twierdziła, że feminizm zasadza się na paradoksie tkwiącym w języku liberalizmu, w którym „równość” oznacza tożsamość. Działaczki, upominając się o „równość”, mimowolnie i paradoksalnie powoływały się więc na różnicę płciową, na której zbudowana została zachodnia filozofia liberalizmu i „równych praw”. Bez względu zatem na polityczne i dyskursywne strategie feminizmu, zdaniem Scott, jest skazany na zmaganie się z tym paradoksem, dopóki normatywne pojęcia i praktyki równouprawnienia nie zrezygnują z wartościującego pojęcia „różnicy”.

Tezy Scott spowodowały burzę w środowisku historyków, którzy sceptycznie odnosili się do wszelkich całościowych „teorii” i zarzucali Scott, że podaje w wątpliwość istnienie tak fundamentalnych dla badań historycznych pojęć jak „fakty” czy „rzeczywistość”. Co ciekawe, przeciwko Scott wystąpiły również liczne feministki, które zarzucały autorce sprowadzenie kategorii płci do abstrakcyjnej ideologii, ignorowanie świata materialnego zasadzającego się na dotkliwych nierównościach i podawanie w wątpliwość istnienia obiektywnej, socjologicznie definiowalnej kategorii „kobiet”⁷. Debaty, które zaczęły się po publikacjach

⁷ Na temat reakcji i dyskusji wokół publikacji Scott zob. J. Mayerowitz, *A History of Gender*, „American Historical Review” 2008, no. 5.

Scott, świadczą, że autorce udało się co najmniej wzbudzić twórczy ferment w humanistyce. Największe wyzwanie dla wielu badaczy stanowiło nawoływanie Scott do rewidowania własnych prac i założeń naukowych. Scott prowokowała, zachęcając historyków do krytycznego spojrzenia na własny dorobek w celu doskonalenia narzędzi intelektualnych. W miarę rozwijających się debat i upływu czasu dostrzeżono jednak w tezach Scott nową jakość, na której warto by budować przyszłe interpretacje historyczne. Nie chodziło już tylko o kwestie płci kulturowej, ale również o wzbogacenie perspektywy historycznej poprzez spojrzenie z boku – analityczny dystans do opisywanych zjawisk, kwestionowanie przyjętych kategorii socjologicznych jako niezmiennych i obiektywnych, pogłębioną świadomość społeczno-kulturowej konstrukcji otaczającego świata. Pomimo oskarżeń o antyfeminizm Scott wzbogaciła również myślenie w feministycznych kierunkach badań, wskazując na konieczność stosowania „analitycznego dystansu” do opisywanych zjawisk jako formę feministycznej strategii intelektualnej. Jej zdaniem intelektualna siła feminizmu polega na odwadze w konfrontowaniu paradoksów, co oznacza, że feminizm nie powinien również bać się podcinania gałęzi, na której siedzi⁸.

Zdefiniowanie płci kulturowej jako kategorii analizy w ujęciu Scott miało olbrzymi wpływ na rozwój nauk historycznych. Pomimo odejścia od postrzegania języka jako jedyne „klucza” do rozumienia procesów historycznych, analiza dyskursu nadal pozostaje ważną metodą badawczą. Jak trafnie zauważa Dobrochna Kałwa: „Opublikowany ćwierć wieku temu artykuł Scott przyczynił się do wzrostu zainteresowania kategorią płci kulturowej, która przestała być «własnością» historii kobiet, stając się narzędziem analitycznym wykorzystywanym w badaniach nad – by wymienić te najbardziej znaczące – funkcjonowaniem instytucji i mechanizmami władzy, kształtowaniem hierarchii społecznych, norm i obyczajów, praktykami codzienności, seksualnością itd.”⁹.

⁸ Scott pisze w ostatnim rozdziale swojej książki: „Poddawanie naszych własnych paradoksów krytycznemu badaniu to sposób na docenienie ogromu problemów, którym feministki stawiały czoła, kreatywności, z jaką do tych problemów podchodziły, i potrzeby kierunków myślenia, które nie obstają przy rozwiązywaniu przeciwności”. J.W. Scott, *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Men*, Cambridge 1998, s. 175.

⁹ D. Kałwa, *Historia kobiet versus studia gender – o potrzebie interdyscyplinarnego dialogu*, w: *Historia dziś – teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, red. E. Domańska i in., Poznań 2013, s. 2.

Nowe prace z dziedziny historii *gender* w różnym stopniu stosują koncepcje Scott, często łącząc je z udoskonalonymi narzędziami badawczymi z zakresu historii kulturowej, społecznej czy politycznej. Analiza dyskursu jest coraz częściej osadzona w specyficznej rzeczywistości społecznej, a płeć kulturowa funkcjonuje jako uznana kategoria analityczna, będąc w stałym dialogu z innymi kategoriami, takimi jak etniczność, rasa, klasa społeczna czy seksualność¹⁰. Sama Scott nie przestaje rewidować swojej koncepcji *gender*. W 2008 roku, w odpowiedzi na dyskusję historyków o wpływie jej prac na rozwój nauk historycznych, Scott napisała, że „na pytania na temat płci kulturowej nigdy nie można odpowiedzieć do końca; naprawdę, upieram się, że termin *gender* jest pomocny tylko wtedy, gdy jest pytaniem”¹¹.

PŁEĆ KOMUNIZMU?

W studiach nad kobietami i płcią kulturową w społeczeństwach komunistycznych podejście Scott również odegrało znaczącą rolę¹². Równość społeczna (równouprawnienie), również ta pomiędzy kobietami i mężczyznami, choć definiowana inaczej niż w społeczeństwach opierających się na ideologii oświeceniowego liberalizmu, stanowiła jedno z fundamentalnych założeń ideologii komunistycznej. Odgórna, państwowa implementacja równości płci w sferze prawnej po rewolucji październikowej w Rosji była bezprecedensowa. Komunizm nie był jednak ideologią budowaną na koncepcji równości płci. Głosił przede wszystkim równość klasową. Według Marksa i Lenina wszelkie inne społeczne

¹⁰ Zob. np. K. Canning, *Languages of Labor and Gender: Female Factory Work in Germany, 1850–1914*, Ann Arbor 2002; *Gender and Class in Modern Europe*, red. L.L. Frader, S.O. Rose, Ithaca 1996; D. Herzog, *Sex after Fascism: Memory and Morality in Twentieth-Century Germany*, Princeton 2005; J. Surkis, *Sexing the Citizen: Morality and Masculinity in France, 1870–1920*, Cornell 2006. Kategoria *gender* stała się również ważną częścią historii pisanej z perspektywy transnarodowej. Zob. np. M.L. Roberts, *What Soldiers Do: Sex and the American GI in World War II France*, Chicago 2014.

¹¹ J.W. Scott, *Unanswered Questions*, „American Historical Review” 2008, no. 5, s. 1422.

¹² Zob. np. E.A. Wood, *The Baba and the Comrade: Gender and Politics in Revolutionary Russia*, Bloomington 1997; A. Krylova, *Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front*, New York 2011 (wydanie polskie: *Radzieckie kobiety w walce. Historia przemocy na froncie wschodnim*, tłum. K. Janicki, Zakrzewo 2012).

nierówności, w tym również nierówności dotyczące kobiet i mężczyzn, miały zaniknąć po osiągnięciu równości klasowej. W rezultacie władze komunistyczne w Rosji nie prowadziły konsekwentnej polityki zmierzającej do identyfikowania i popierania interesów kobiet jako grupy społecznej. Wprost przeciwnie, bolszewicy z Leninem na czele uważali, że ruchy na rzecz emancypacji kobiet – obecne również w późnodziwiewiektowej Rosji – są narzędziem „wrogów klasowych”. Dlatego na kobiety z kręgów komunistycznych, które angażowały się w działalność na rzecz kobiet, patrzono podejrzliwie, traktując je jako osoby potencjalnie przyczyniające się do rozłamów w partii. Sekcja kobieca w partii bolszewickiej, *Żenotdiel*, powołana do życia w 1919 roku, przetrwała zaledwie dekadę, a jej przywódczynie były często oskarżane o promowanie separatyzmu.

W badaniach historycznych nad *gender* w społeczeństwach komunistycznych duże znaczenie miało odejście od sztywnych teorii totalitaryzmów, w tym studiów sowietologicznych. Teorie te odgrywały znaczącą rolę w zachodnich naukach humanistycznych i społecznych przed upadkiem komunizmu, będąc akademicką reakcją na realia „zimnej wojny”. Odejście dokonało się poprzez zwrócenie się ku perspektywie społecznej, z naciskiem na oddolne (*from below*) tworzenie systemów. Kluczową rolę w debatach historiograficznych dotyczących systemu radzieckiego odegrała pionierska książka Sheili Fitzpatrick *The Russian Revolution*, opublikowana w 1982 roku¹³.

Zanim Fitzpatrick rozpoczęła „rewizjonistyczny” nurt w badaniach nad rewolucją rosyjską i jej następstwami, historycy „szkoły totalitarnej” inspirowali się klasyczną interpretacją radzieckiego totalitaryzmu, sformułowaną przez Zbigniewa Brzezińskiego i Carla Friedricha na początku lat pięćdziesiątych XX wieku. Zasadzała się ona na przekonaniu, że komunizm jest spadkobiercą autokracji. W takim ujęciu państwo-partia w osobie dyktatora i jego najbliższych współpracowników jest wszechpotężna, zdolna do narzucenia wszelkich rozwiązań za pomocą represji politycznych i rozbudowanej maszyny terroru. W rezultacie społeczeństwo – zniewolone i bezsilne – nie jest zdolne do samodzielnego działania i nie ma wpływu na bieg zdarzeń¹⁴. Według historyków społecznych

¹³ S. Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, Oxford 1982 (wydanie polskie: *Rewolucja rosyjska*, tłum. J. Bożek, Warszawa 2017).

¹⁴ C.J. Friedrich, Z.K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1956.

takie podejście badawcze było dyktowane względami politycznymi, a nie naukowymi. Ich zdaniem zwolennicy teorii totalitarnych mieli na celu głównie demonizację i delegitymizację komunizmu, a nie rzetelne badania prowadzące do zrozumienia powstania, funkcjonowania i trwania systemów.

Fitzpatrick i inni zwracali uwagę na aktorów społecznych – chłopów, robotników, inteligencję, na ich dążenia i działania, również te popierające wybrane aspekty przemian rewolucyjnych, takich jak obalenie caratu czy awans społeczny, jako na kluczowe mechanizmy pozwalające zrozumieć funkcjonowanie społeczeństwa radzieckiego. Nowe prace powstałe w ramach historii społecznej (i niemieckiej *Alltagsgeschichte*) zakwestionowały dominację studiów sowietologicznych. Od czasów publikacji książki Fitzpatrick to właśnie różne prace z zakresu historii społecznej, wzbogacone z czasem o perspektywę kulturową, dominują w anglojęzycznej literaturze historycznej na temat ZSRR do dziś.

Na fali wzmożonego zainteresowania procesami społecznymi, w opozycji do wszechwładnej maszyny państwa i osobowości jej przywódców, już pod koniec lat siedemdziesiątych powstały pierwsze analizy historyczne dotyczące sytuacji kobiet w ZSRR. W tym też czasie zaznaczyły się dwa odmienne nurty w badaniach historii kobiet w kontekście komunizmu. W 1978 roku swoją przełomową książką *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism* historyk z Uniwersytetu Georgetown w Waszyngtonie, Richard Stites, otworzył cały nowy obszar dla badaczy dziejów Rosji. Stites zwracał szczególną uwagę na długą tradycję kobiecego aktywizmu politycznego w Rosji i dążenie do równouprawnienia poprzez znaczący udział kobiet w ruchach socjalistycznych czy anarchistycznych poprzedzających rewolucję bolszewicką¹⁵. Dwa lata później politolożka z Uniwersytetu Kalifornijskiego w Berkeley, Gail Lapidus, opublikowała równie wpływową książkę *Women in Soviet Society: Equality, Development, and Social Change*, w której – w przeciwieństwie do Stitesa – podkreślała kluczową rolę państwa w kształtowaniu polityki równouprawnienia kobiet, analizując wewnętrzne sprzeczności i niedoskonałości radzieckiego modelu równości płci¹⁶.

¹⁵ R. Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930*, Princeton 1979.

¹⁶ G. Lapidus, *Women in Soviet Society: Equality, Development, and Social Change*, Berkeley 1980.

Dopiero jednak od końca lat osiemdziesiątych, na fali *pierestrojki*, a potem upadku komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej, kiedy zarówno tradycyjna „szkoła totalitarna”, jak i rewizjonistyczna „szkoła historii społecznej” zaczęły weryfikować swoje główne założenia badawcze, nastąpił prawdziwy rozkwit studiów nad dziejami kobiet w Rosji i ZSRR, a także – w dużo wolniejszym tempie – nad historią kobiet w krajach byłego „bloku wschodniego”. I tak historia społeczna Związku Radzieckiego stała się mniej nastawiona na obalanie teorii totalitarnych, a bardziej na dogłębną analizę zjawisk socjologicznych, życia codziennego, społecznego wymiaru stalinowskiego terroru, złożonych form oporu i przystosowania, a także znaczenia konsumpcji i kultury popularnej¹⁷.

W tym samym czasie, historycy starej „szkoły totalitarnej” rewidowali swoje podejście do idei państwa komunistycznego, odkrywając na nowo analizę totalitaryzmu przeprowadzoną jeszcze w latach pięćdziesiątych przez Hannah Arendt. Według niej to nie autokratyzm, ale nowoczesna polityka masowa, która narodziła się pod koniec XIX wieku, stanowiła główne źródło systemów totalitarnych, zarówno faszyzmu, nazizmu, jak i stalinizmu. Komunizm, podobnie jak faszyzm, wymagał masowej mobilizacji, którą przywódcy polityczni osiągalni na różne sposoby, niekiedy za pomocą represji i stosowania przemocy¹⁸. Jan Tomasz Gross określił tak rozumiane państwo totalitarne, zwłaszcza w jego stalinowskiej wersji, jako *spoiler state*, czyli „państwo psujące obywateli”. W takim systemie partia-państwo przejmuje monopol nad wszystkimi obszarami działań, a jednostka może realizować swoje cele tylko poprzez struktury państwa. Według Grossa dążenie do tak rozumianej „kontroli

¹⁷ Zob. np. L. Siegelbaum, *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941*, New York 1988; S. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, Oxford 1996; *Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s*, red. L. Viola, Ithaca 2002. Na temat konsumpcji i mass mediów zob. np. *Imagining the West in Eastern Europe and the Soviet Union*, red. G. Peteri, Pittsburgh 2010; S.I. Zhuk, *Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960–1985*, Baltimore 2010; A. Gorsuch, *All This Is Your World: Soviet Tourism at Home and Abroad after Stalin*, Oxford 2011; K. Roth-Ey, *Moscow Prime Time: How the Soviet Union Built the Media Empire that Lost the Cultural Cold War*, Ithaca 2011.

¹⁸ H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, San Diego 1976 (wydanie polskie: *Korzenie totalitaryzmu*, tłum. D. Grinberg, M. Szawiel, Warszawa 2008). Zob. też późniejsze prace na temat totalitaryzmu, np. A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności: dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996; L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, Warszawa 2009 (pierwsze wydanie w latach 1976–1978).

totalnej” doprowadziło do „bezprecedensowego marnowania ludzkiego potencjału” (*historically unprecedented waste of human potential*), jednocześnie i paradoksalnie czyniąc państwo stalinowskie słabym, bo „podatnym na wszelkie manifestacje wolności”¹⁹. Historycy „nowej szkoły totalitarnej” zaczęli więc zwracać uwagę na znaczenie relacji pomiędzy jednostką a państwem oraz na rolę ideologii i utopijnych wizji bezkonfliktowego społeczeństwa przyszłości. Roztrząsali mechanizmy sprawowania władzy na szczeblu centralnym i lokalnym, znaczenie dyskursu, symboli i rytuałów, jak również relacji władzy pomiędzy różnymi grupami społecznymi. Szczególne zasługi w przedefiniowaniu totalitarnej perspektywy miał Stephen Kotkin i jego monumentalna książka o budowie stalinowskiego miasta i życiu codziennym w Magnitogorsku – *Magnetic Mountain*²⁰.

Obraz, jaki wyłania się z nowych opracowań, przedstawia jednostki i grupy, które nie były bezsilne wobec systemu, a swoim działaniem często wręcz przyczyniały się do ukształtowania struktur władz lub znacząco je zmieniały. Pomimo fundamentalnych różnic w koncepcjach i narzędziach badawczych między szkołą historii społecznej i „nową szkołą totalitarną” (na przykład dla zwolenników Hannah Arendt struktury polityczne i ideologiczne są wciąż kluczowe), w obydwu przypadkach jednak badacze przyglądają się oddolnemu kształtowaniu systemu. Takie podejście sprzyja głębszemu zainteresowaniu kategoriami społecznymi, w tym również kategorią *gender*.

Większość badań nad kobietami i płcią kulturową w ZSRR dotyczy budowania nowych relacji społecznych powstających w wyniku rewolucji, a potem modyfikowania lub wręcz znoszenia ich przez Stalina na początku lat trzydziestych²¹. Przez długi czas wśród badaczy historii

¹⁹ J.T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, wyd. 2, Princeton 2002, s. 236 (wyd. 1: 1988).

²⁰ S. Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, Berkeley 1997. Prace „nowej szkoły totalitarnej” zapoczątkowały także nowy nurt badań dotyczących tzw. *Soviet subjectivity*. Zob. np. J. Hellbeck, *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*, Cambridge 2009; A. Krylova, *Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front*, dz. cyt.

²¹ Do najważniejszych prac należą m.in. E.A. Wood, *The Baba and the Comrade: Gender and Politics in Revolutionary Russia*, dz. cyt.; W.Z. Goldman, *Women, the State, and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936*, Cambridge 1993; też, *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia*, Cambridge 2002; M. Buckley, *Women and Ideology in the Soviet Union*, Michigan 1989; C. Chatterjee, *Celebrating Women: Gender, Festival Culture, and Bolshevik Ideology*,

społecznej dominował pogląd o „zdradzonej rewolucji” czy też „wielkim odwrócie”, przez co rozumiano odejście od pierwotnych bolszewickich postulatów, w tym równouprawnienia kobiet²². Badacze historii kobiet w ZSRR zwracali na przykład uwagę na rewolucyjne przemiany w latach dwudziestych XX wieku, takie jak dopuszczalność aborcji, ułatwienie rozwodów, które zasadniczo zmieniały pozycję kobiety w społeczeństwie. Prace historyczne analizują przemiany w sferze obyczajowości i życia codziennego. Przypatrują się radykalnym jak na tamte czasy postulatom kobiet-rewolucjonistek dotyczącym na przykład „wyzwolenia seksualnego”. Za przykład może posłużyć Aleksandra Kołłontaj, działaczka bolszewicka stojąca na czele *Żenotdiełu*, zaangażowana w gruntowną przebudowę stosunków społecznych, również tych dotyczących sfery prywatnej²³.

„Rewolucyjny karnawał”, czyli wolnościowe tendencje w latach dwudziestych, jest często przeciwstawiany konserwatywnej reakcji lat trzydziestych, kiedy władzę w ZSRR przejął Józef Stalin. Dyktator rozpoczął „budowanie socjalizmu” za pomocą przyspieszonej industrializacji, politycznego terroru oraz prób przekształcania tożsamości jednostek – tworzenia tak zwanego nowego człowieka, w pełni oddanego wartościom kolektywnym. Według wielu badaczy w tym samym czasie, zmiany w sferze społeczno-obyczajowej zostały zahamowane. W 1930 roku Stalin rozwiązał *Żenotdieł*, twierdząc, że w komunizmie równość płci stała się faktem i nie ma potrzeby istnienia oddzielnej organizacji kobiecej. Sześć lat później w ZSRR wprowadzono zakaz aborcji, zezwalając na zabieg tylko w przypadku zagrożenia życia lub zdrowia kobiety. Jednocześnie w propagandzie spopularyzował się wizerunek kobiety-matki, często wielodzietnej, poświęcającej się rodzeniu i wychowywaniu dzieci – przyszłych

1910–1939, Pittsburg 2002; D.P. Koenker, *Men Against Women on the Shop Floor in Early Soviet Russia: Gender and Class in the Socialist Workplace*, „American Historical Review” 1995, no. 5. Na temat okresu późniejszego zob. np. L. Attwood, *Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–53*, New York 1999; *Women in the Khrushchev Era*, red. M. Ilić i in., New York 2004; S.E. Reid, *Cold War in the Kitchen: Gender and the De-Stalinization of Consumer Taste in the Soviet Union under Khrushchev*, „Slavic Review” 2002, no. 2.

²² Koncepcje o zniekształceniu lub wręcz „uprowadzeniu” pierwotnych wartości rewolucji październikowej budowane są przede wszystkim na wpływowej książce Trockiego z roku 1936, *Zdradzona rewolucja*.

²³ Zob. np. A. Kollontai, *Autobiography of a Sexually Emancipated Communist Woman*, New York 1971; *Selected Writings of Alexandra Kollontai*, oprac. A. Holt, London 1977.

obywateli radzieckich, oraz poprzez pracę zawodową i aktywność społeczną w pełni uczestniczącej w „budowaniu socjalizmu”. Takie interpretacje, koncentrujące się na wyraźnym oddzieleniu pierwszej dekady radzieckiego komunizmu od stalinizmu, zostały jednak zakwestionowane przez badaczki, które zwracają uwagę na nowe, niekonwencjonalne role, które kobiety przejmowały w czasach stalinizmu mimo wspomnianej represyjnej polityki pronatalnej. Kobiety mogły realizować się w nowych, społecznie i ideologicznie znaczących funkcjach, jako działaczki polityczne, przodownice pracy, wykonawczynie prestiżowych zawodów technicznych, uczestniczki sportów dotychczas zarezerwowanych dla mężczyzn, pionierki w zasiedlaniu „radzieckiego Dalekiego Wschodu”, a także żołnierki²⁴. Według Anny Krylovej wykształciły one nowy sposób myślenia o tożsamości płciowej, odrzucający ściśle binarny podział na role męskie i żeńskie. Takie pojęcie o rolach płciowych w szczególności sposób, zdaniem autorki, charakteryzowało pokolenie kobiet uczestniczących w II wojnie światowej²⁵.

KOBIETY I KOMUNIZM W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Do Europy Środkowo-Wschodniej komunizm jako system polityczny przybył wraz z Armią Czerwoną pod koniec II wojny światowej. Wkrótce przyjął stalinowską formę, która zawierała багаż zarówno rewolucyjnego „równouprawnienia”, jak i konserwatywnych wartości pronatalnych. Nowy system zainicjował radykalne przemiany społeczne, takie jak masowe zatrudnienie kobiet czy szanse awansu dla ludzi z warstw robotniczych i chłopskich. W niektórych kwestiach wystąpiły natomiast wyraźne kontynuacje, na przykład między rozwiązaniami międzywojennych prawicowych reżimów autorytarnych a polityką stalinowską wobec kobiet i rodziny²⁶.

²⁴ Zob. E. Shulman, *Stalinism on the Frontier of Empire: Women and State Formation in the Soviet Far East*, Cambridge 2008; A. Krylova, *Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front*, dz. cyt.

²⁵ Tamże, s. 13.

²⁶ Na przykład prawo aborcyjne w Polsce i innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej nie musiało być zasadniczo modyfikowane, gdyż przedwojenne ustawy były podobnie restrykcyjne do tych wprowadzonych przez Stalina w Związku Radzieckim w latach trzydziestych. Na temat wspólnych cech w podejściu do kwestii macierzyństwa i rodziny w międzywojennej Europie i ZSRR zob. D.L. Hoffmann,

Historyczne ujęcia problematyki *gender* w powojennej Europie Środkowo-Wschodniej opierają się na wielu koncepcjach stosowanych już w literaturze na temat ZSRR. Jednocześnie badacze podkreślają specyficzne uwarunkowania narodowe i lokalne. Komunizm na tym obszarze, nawet w swoim najbardziej represyjnym i podobnym we wszystkich krajach bloku modelu stalinowskim, nie był kalką radzieckiego systemu. Różniło się także, mimo zasadniczo jednolitych wytycznych ideologicznych, podejście do ról płciowych i polityki równouprawnienia. Na przykład zarówno w Polsce, jak i na Węgrzech lokalne tradycje robotnicze, włącznie z silnie ugruntowaną hierarchią płciową, w której to mężczyzna wykonywał bardziej prestiżowe zawody wymagające kwalifikacji, były trudne do zniesienia. W wielu przypadkach miejscowe władze z ostrożnością podchodziły do promowania kobiet w tak zwanych nowych zawodach – w tym obejmowaniu funkcji kierowniczych i stanowisk wymagających wyższych kwalifikacji, szukając raczej sposobów na utrzymanie uprzywilejowanej pozycji mężczyzn w zamian za polityczne poparcie²⁷.

W badaniach nad sytuacją kobiet w Europie Środkowo-Wschodniej przeważają prace socjologów, antropologów oraz politologów. Znakończona większość tych opracowań skupia się na okresie transformacji po 1989 roku i w latach następnych²⁸. Prace te prezentują często wnikliwe i wielowymiarowe badania na temat sytuacji społecznej i ekonomicznej kobiet doświadczających przejścia z komunizmu do demokracji liberalnej, często jednak nie uwzględniają perspektywy historycznej. W większości prac dominuje przekonanie o konserwatywnym zwrocie (tak zwanym *backlashu*) w polityce równouprawnienia płci dopiero po upadku systemu. Badacze podkreślają ówczesne próby wypierania kobiet ze sfery

Mothers in the Motherland: Stalinist Pronatalism in Its Pan-European Context, "Journal of Social History" 2000, no. 1.

²⁷ Zob. np. M. Pittaway, *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*, Pittsburgh 2012; M. Fidelis, *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland*, New York 2010 (polskie wydanie: *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*, tłum. M. Jaszczurowska, Warszawa 2015).

²⁸ Liczba pozycji jest olbrzymia. Do najbardziej wpływowych prac porównawczych należą m.in. *Ana's Land: Sisterhood in Eastern Europe*, red. T. Renne, Colorado 1996; S. Gal, G. Kligman, *The Politics of Gender After Socialism*, Princeton 2000; *Gender Politics and Postcommunism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, red. N. Funk, M. Mueller, London 1993; B. Einhorn, *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East-Central Europe*, London 1993.

publicznej – z rynku pracy, z polityki w związku z problemami gospodarczymi, takimi jak wysokie bezrobocie. Do motywów ekonomicznych dochodzą również względy ideologiczne, wynikające z odradzających się ruchów nacjonalistycznych i religijnych, które mają duży wpływ na życie publiczne w postkomunistycznej Europie Środkowo-Wschodniej. W Polsce najbardziej widoczną i radykalną manifestacją takiego *backlashu* było uchwalenie ustawy antyaborcyjnej w roku 1993 pod naciskiem Kościoła katolickiego, a następnie – nieustające próby jej zaostrzenia ze strony fundamentalistycznych środowisk religijnych i prawicy.

W ostatnim czasie powstaje coraz więcej prac historycznych, które wykorzystują dorobek socjologów i antropologów oraz modyfikują istniejące ujęcia. Nowe prace stawiają nowe pytania, które odbiegają od uproszczonego schematu „zniewolenia” i „wyzwolenia” kobiet, zwracając uwagę między innymi na subiektywne oceny i doświadczanie płci kulturowej w obrębie systemu. Badacze analizują więc zmieniające się koncepcje kobiecości i męskości, istniejące napięcia pomiędzy tradycyjnymi a nowymi rolami, różnorodne strategie przystosowania i oporu, interakcję lokalnych uwarunkowań z przemianami globalnymi oraz zależności pomiędzy społeczno-kulturową hierarchią płci a strukturami politycznymi²⁹.

Rozwija się nowy kierunek badań, proponujący spojrzenie w transnarodowej perspektywie na kwestie płci w krajach komunistycznych. Badaczki coraz częściej przyglądają się międzynarodowej współpracy organizacji kobiecych ze Wschodu, Zachodu i Globalnego Południa, jak również transnarodowym przepływom idei i praktyk, które problematyzują hegemoniczność wzorców Zachodnich i Zachodniego feminizmu³⁰.

Tak jak w przypadku ZSRR, badania nad historią *gender* w Europie Środkowo-Wschodniej współgrają z perspektywą przyjmowaną

²⁹ Zob. np. *Gender and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, red. S. Penn, J. Massino, New York 2009.

³⁰ Zob. np. K. Ghodsee, *Second World, Second Sex: Socialist Women's Activism and Global Solidarity during the Cold War*, Durham, 2019; Ch. Varga-Harris, *Between National Tradition and Western Modernization: Soviet Woman and Representations of Socialist Gender Equality as a "Third Way" for Developing Countries, 1956–1964*, "Slavic Review" 78, no. 3; F. de Haan, *The Global Left-Feminist 1960s: From Copenhagen to Moscow and New York*, w: *The Routledge Handbook of the Global Sixties: From Protest to Nation Building*, red. C. Jian i in., Nowy Jork 2018; M. Grabowska, *Zerwana genealogia. Działalność społeczna i polityczna kobiet po 1945 roku a współczesny polski ruch kobiecy*, dz. cyt.

w badaniach historii społecznej, gdzie system komunistyczny jest rozpatrywany w kategoriach „negocjacji” między państwem a społeczeństwem, w przeciwieństwie do dawnego sowietologicznego modelu totalitarnego, w którym wszechpotężna władza państwa nie dopuszczała działań oddolnych. Dla historii powojennej Polski taką formułę jako jeden z pierwszych zaproponował Padraic Kenney w swojej fundamentalnej dla badań historii całego regionu książce *Budowanie Polski Ludowej: Robotnicy a komuniści*³¹. Badaczki rewidują ponadto również sztywne pojęcia „państwo” i „społeczeństwo” rozumiane jako przeciwstawni aktorzy. W zamian uwypuklają płynność granic między nimi, ukazując jednocześnie wewnętrzne podziały i konflikty wewnątrz aparatu władzy często przekładające się na zmienną i niejednoznaczną politykę wobec płci³².

Równość wobec prawa, jak również masowe wejście kobiet do fabryk i innych miejsc pracy po roku 1945, powodowało rewolucyjne zmiany na wielu szczeblach: w życiu codziennym, polityce państwa, tożsamości kobiet i mężczyzn, relacjach społecznych³³. Analizując doświadczenia kobiet w sferze produkcji, większość studiów uważa okres destalinizacji połowy lat pięćdziesiątych za istotną cezurę. W tym czasie niemal we wszystkich krajach „bloku wschodniego” władze komunistyczne odeszły od polityki mającej na celu, przynajmniej w teorii, włączenie kobiet do pracy produkcyjnej na równych prawach z mężczyznami. Od tego czasu, to jest destalinizacji i „odwilży”, komunistyczny zakład pracy był silniej naznaczony nierównościami płciowymi – szansami awansu dla kobiet i widoczną segregacją płciową³⁴. Mimo że w porównaniu z okresem międzywojennym oraz w odniesieniu do ówczesnej sytuacji kobiet w Europie

³¹ P. Kenney, *Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945–1950*, Ithaca 1997 (polskie wydanie: *Budowanie Polski Ludowej: Robotnicy a komuniści 1945–1950*, tłum. A. Dzierzgowska, Warszawa 2015).

³² Zob. np. L. Haney, *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*, Berkeley 2002, s. 7.

³³ Zob. np. É. Fodor, *Working Difference: Women's Working Lives in Hungary and Austria, 1945–1995*, Durham 2003; J. Massino, *Workers under Construction: Gender, Identity, and Women's Experiences of Work in State Socialist Romania*, w: *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, red. J. Massino, S. Penn, New York 2009; M. Fidelis, *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland*, dz. cyt.; K. Lebow, *Unfinished Utopia: Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society, 1949–1956*, Ithaca 2013.

³⁴ Zob. np. M. Pittaway, *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*, dz. cyt.; L. Haney, *Inventing the Needy: Gender and the*

Zachodniej dostęp do edukacji, szkolenia i zawodów zwiększył się znacząco, poszczególne stanowiska pracy były często oficjalnie kwalifikowane jako „męskie” lub „kobiece”. W tej hierarchii kobiety miały zazwyczaj wykonywać mniej prestiżowe i niskopłatne czynności, jak twierdzono, w zgodzie ze swoją „psychofizyczną odmiennością”. Od połowy lat pięćdziesiątych w oficjalnym przekazie coraz bardziej kładziono nacisk na role kobiet poza sferą zawodową – matek, konsumentek, gospodyń domowych, a także – co w szczególnie sposób uwidoczniło się w kulturze popularnej – obiektów męskiego pożądania.

W ostatnich latach uwagę historyków Europy Środkowo-Wschodniej przykuwa sfera szeroko rozumianej konsumpcji i czasu wolnego. Badacze zauważają zdecydowaną zmianę w oficjalnym definiowaniu tożsamości obywateli państw komunistycznych, jak również w samoświadomości społecznej po roku 1956. Po czasie radykalnych przemian społecznych okresu stalinowskiego elity polityczne, wzorem ZSRR, zmieniły strategię działania. W wyniku zerwania z wieloma elementami stalinizmu system komunistyczny w coraz mniejszym stopniu opierał się na przemocy i represjach, a w coraz większym na wypracowywaniu kompromisów z różnymi grupami społecznymi. Amerykański politolog David Ost nazywa taki model „kontraktem społecznym”, w którego ramach państwo pozwala na autonomię obywateli w sferze życia prywatnego w zamian za polityczny konformizm³⁵. Taki model sprzyjał ugruntowywaniu się tradycyjnego porządku płci, w którym kobiety były przede wszystkim postrzegane jako matki i „strażniczki ogniska domowego” – pozornie autonomicznej przestrzeni, wolnej od opresyjnego państwa.

Wspomniany model „kontraktu społecznego” i nacisk na tradycyjne role kobiety nie były jednak wyłącznie próbą wskrzeszenia przedkomunistycznych konserwatywnych tradycji, lecz wpisywały się raczej w szerszy projekt „komunistycznej nowoczesności”. „Kobieta nowoczesna” w komunizmie miała łączyć role domowe i konsumenckie z pracą

Politics of Welfare in Hungary, dz. cyt.; M. Fidelis, *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland*, dz. cyt.

³⁵ D. Ost, *Solidarity and the Politics of Anti-Politics: Opposition and Reform in Poland Since 1968*, Philadelphia 1990. Zob. też P. Kenney, *The Gender of Resistance in Communist Poland*, „American Historical Review” 1999, no. 2. Polska skrócona wersja zob. tenże, *Pojęcie „Matki Polki” w języku opozycji i władzy*, w: *Komunizm: Ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001.

zawodową i aktywnością w sferze publicznej³⁶. Tak pojmowany model nowoczesności wpisywał się w trendy ogólnoeuropejskie powojennej Europy, w których potrzeby konsumenckie oraz nacisk kładziony na tak zwaną stopę życiową stały się kluczowymi elementami tożsamości obywateli, a co za tym idzie – ważnymi wykładnikami politycznej legitymizacji władz. Jednocześnie warto podkreślić, że w przeciwieństwie do krajów kapitalistycznych w teorii motorem napędowym budowanego dobrobytu w komunizmie miała być nie chęć zysku, ale wartości wychowawcze, humanitarne i moralne.

Konsumpcja była nie tyle sferą odpolitycznioną, ile służyła państwu jako narzędzie potrzebne do stabilizowania systemu i skupienia uwagi jednostki na sferze domowej i prywatnej jako miejscu odpowiednim do samorealizacji. Taki model upolitycznionej sfery domowej, której przewodzić miały rozsądne, wrażliwe, opiekuńcze kobiety, zaproponowała Paulina Bren, dla której zwrot ku konsumpcji był sposobem władz czechosłowackich na „normalizację” po burzliwym okresie „praskiej wiosny”, zakończonym inwazją wojsk Układu Warszawskiego w sierpniu 1968 roku³⁷. Podobnie można postrzegać w Polsce konsumpcyjną dekadę lat siedemdziesiątych, będącą reakcją na społeczne niezadowolenie i robotnicze protesty stoczniovców i włóknciarek, podczas której wzmocniono też wykładnię o kobietach matkach i gospodyniach domowych.

W Polsce sfera konsumpcji często przybierała formę polityczną na skutek oddolnych działań i stanowiła skuteczny sposób wywierania presji na władze państwowe. Świadczą o tym powtarzające się fale strajków i buntów robotniczych w roku 1956, latach 1970–1971 oraz 1980–1981, które zaczynały się od sformułowania postulatów ekonomicznych i konsumenckich w reakcji na podwyżki cen, nierówności, pogarszające się warunki pracy, niepewność zatrudnienia itp. Dla kobiet sfera konsumpcji

³⁶ Zob. np. P. Bren, M. Neuburger, *Introduction*, w: *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, red. P. Bren, M. Neuburger, Ithaca 2012. Na temat socjalistycznej nowoczesności jako nowoczesności „alternatywnej” wobec zachodniej wersji zob. np. *Socialist Modern: East German Everyday Culture and Politics*, red. K. Pence, P. Betts, Ann Arbor 2008.

³⁷ P. Bren, *The Greengrocer and His TV: The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*, Ithaca 2010. Według Bren wzorem takiej idealnej kobiety okresu „normalizacji” miała być bohaterka niezwykle popularnego serialu z lat siedemdziesiątych *Kobieta za ladą*, Anna Holubova.

mogła stanowić istotny element tożsamości obywatelskiej jako akceptowana i skuteczna forma protestu i społecznej aktywności³⁸.

Coraz częściej badaczki i badacze podkreślają też ciągłość w zakresie polityki *gender* między okresem późnego komunizmu a czasem po transformacji ustrojowej. Przynajmniej kilka studiów upatruje źródło postkomunistycznego *backlashu* we wcześniejszej polityce i dyskursie z lat komunizmu, które to przypisywały kobietom coraz częściej funkcje rodzinne i domowe. W przypadku Polski ważne znaczenie miała na przykład Solidarność, której przywódcy domagali się słusznych praw obywatelskich, ale jednocześnie skłaniali się ku konserwatywnym wartościom i ograniczaniu udziału kobiet w sferze publicznej³⁹. Inni autorzy podkreślają znaczenie kapitału kulturowego jednostki nabytego przed rokiem 1989, niekoniecznie determinowanego płcią, jako głównego wyznacznika sukcesu lub porażki w przystosowaniu się do zmiany systemu. Antropolożka Kristen Ghodsee poddaje na przykład krytyce dominujące studia, które opowiadają się za wyjątkowo niekorzystnym wpływem transformacji ustrojowej na status społeczny kobiet. W swojej książce o pracownikach przemysłu turystycznego w Bułgarii autorka ukazuje zróżnicowaną i złożoną sytuację kobiet i mężczyzn, zwracając jednocześnie uwagę na znaczenie edukacji i kapitału kulturowego nabytego przez kobiety w okresie komunizmu jako ważnego czynnika w ich społecznym i ekonomicznym sukcesie po roku 1989⁴⁰.

UWAGI KOŃCOWE

W podsumowaniu warto zaznaczyć, że w literaturze naukowej nie ma jednej wizji historii kobiet w okresie komunizmu. Obraz, który wyłania się z istniejących studiów, jest z pewnością niepełny i wielowymiarowy. Tym bardziej fascynujące jest badanie historii *gender* w tym okresie, ze wszystkimi jej sprzecznościami i wewnętrznymi napięciami. Właśnie

³⁸ Zob. np. M. Mazurek, M. Hilton, *Consumerism, Solidarity and Communism: Consumer Protection and the Consumer Movement in Poland*, "Journal of Contemporary History" 2007, vol. 42.

³⁹ Zob. np. S. Penn, *Solidarity's Secret: The Women Who Defeated Communism in Poland*, Ann Arbor 2005 (wydanie polskie: *Sekret Solidarności: Kobiety, które pokonały komunizm w Polsce*, tłum. M. Antosiewicz, Warszawa 2014).

⁴⁰ K. Ghodsee, *The Red Riviera: Gender, Tourism, and Postsocialism on the Black Sea*, Durham 2005.

taką próbę uchwycenia złożoności polityki państwowej, tożsamości jednostek i codziennych praktyk podejmujemy w naszej pracy w nadziei, że „podcięcie gałęzi”, na której siedzą zarówno współczesny feminizm, jak i historia *gender* w Polsce oraz – szczególnie – gałęzi, na której siedzi polska historiografia dziejów najnowszych, będzie co najmniej tak samo twórcze, jak bywało w przypadku innych obszarów i kontekstów historycznych.

Jednocześnie warto podkreślić różnice między tradycyjną historią kobiet a historią *gender*, mimo że obydwie te dziedziny mogą mieć wiele cech wspólnych. Historia *gender* to stosunkowo nowa metodologia, sposób myślenia, który nie powinien być mylony z raczej opisowym charakterem tradycyjnego badania dziejów kobiet, który w Polsce coraz częściej pojawia się i jest błędnie określany jako „perspektywa *genderowa*”. Samo uwzględnienie kobiet w historii nie jest jeszcze wprowadzeniem „perspektywy płci kulturowej”. Historia *gender* domaga się nowych narzędzi badawczych i weryfikacji utartych stereotypów w historii jako takiej. Nie musi ona dotyczyć tylko kobiet, ponieważ perspektywa płci jest wpisana w dzieje całej ludzkości. Część jej stanowią też studia nad mężczyznami i męskością (*masculinity studies*), jak również nad alternatywnymi manifestacjami tożsamości płciowej (*queer studies*), które jednak w naszej książce zajmują marginalne miejsce, zasługując na solidne studia w przyszłości. Historia wzbogacona o perspektywę płci w większym stopniu niż ujęcia tradycyjne skupia się na analizie języka i dyskursów, szukając przemilczeń i podtekstów, a także na spojrzeniu „z marginesu”. Taki sposób myślenia i poznawania, w dużej mierze za sprawą Joan Scott i innych prekursorów badań nad płcią kulturową, jest obecnie stosowany w większości anglojęzycznych prac historycznych. Trudno jest sobie wyobrazić studia z zakresu nie tylko relacji społecznych, ale także z dziedziny historii idei (na przykład kształtowanie się ideologii narodowej), historii politycznej (na przykład kolonializm) bez odniesienia się do kluczowej roli płci kulturowej. Nie jest to kwestia „mody” czy „politycznej poprawności”, ale raczej próba odtworzenia i zrozumienia rzeczywistości we wszystkich jej wymiarach⁴¹.

⁴¹ Więcej na temat potrzeby badań nad rolą kobiet i płci kulturowej w kluczowych procesach historycznych zob. R. Goldberg Ruthschild, *Women and Gender in 1917*, „Slavic Review” 2017, no. 3.

Droga do władzy? Kobiety w polityce

PIOTR PERKOWSKI

UWAGI WSTĘPNE

O awansach kobiet w polityce pisała sarkastycznie autorka „Polityki” w czerwcu 1989 roku, tuż przed wyborami do „sejmu kontraktowego”:

(...) razi ich przypadkowość, a nieudane, nieliczne decyzje sięgające co najwyżej ministerialnego szczebla, utrwalają niekorzystny stereotyp, że do rządzenia kobiety się nie nadają. Tak jakby przez te czterdzieści parę lat panowie – sądząc po stanie gospodarki i państwa – udowodnili swą szczególną w tym względzie przydatność¹.

Jaka hierarchia obowiązywała z definicji, inaczej mówiąc – co przede wszystkim w komunizmie rozumiano pod hasłem równouprawnienia oraz praw kobiet? Na użytek tej książki podejmuję próbę przededefiniowania polityki poprzez rozszerzenie jej definicji na wszystkie sfery ludzkiego działania, włączając w to życie codzienne, nie zaś tylko aktywności w strukturach partyjnych, organizacjach politycznych i rządowych. Aby jednak nie pominąć i tej aktywności, rozdział ten skupia się właśnie na formalnych strukturach i zorganizowanej działalności politycznej, czy to związanej ze strukturami państwa, czy też opozycyjnej. W przeciwieństwie do ustawodawstwa przedwojennego w konstytucji PRL z 1952 roku

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Telewizja Polska S.A. Wycinki prasowe (TP), sygn. 26/682, A. Szymańska-Kwiatkowska, *Kobieto, ty wieczny zastępco*, „Polityka”, 2.06.1989, b.p.

widniał odrębny artykuł – sześćdziesiąty szósty – przepisany z konstytucji ZSRR z 1936 roku, poświęcony prawom kobiet, który rozpoczynał się twierdzeniem, że kobieta „ma równe z mężczyzną prawa we wszystkich dziedzinach życia państwowego, politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego”². Jak chciałbym ukazać, posiłkując się źródłami archiwalnymi i prasowymi, niedomagania równouprawnienia w życiu państwowym i politycznym miały być rekompensowane przez rozmaite odgórne rozwiązania, które jednak rzadko działały. Mimo istnienia oficjalnej polityki równouprawnienia „droga do władzy” pozostała dla kobiet zamknięta.

Aktywność kobiet w sferze publicznej rzadko mieściła się w konflikcie z jasno zdefiniowanymi stronami (opozycją i władzą) – jak na przykład zakwalifikować postulaty strajkujących włókniarek w Łodzi lub opinie kwestionujące państwowy pronatalizm czy politykę zatrudnienia padające na łamach prasy kobiecej? Jak sądzę, jeszcze w mniejszym stopniu aktywność polityczna kobiet da się sprowadzić do, często podnoszonego w literaturze historycznej, oporu społecznego oraz tym bardziej – do wciąż nadużywanego w historiografii pojęcia antykomunizmu³. Takie ujęcie niebezpiecznie sprowadziłoby zagadnienie do aktywności kobiet w ramach wąsko zdefiniowanego konfliktu politycznego, którego reprezentantami byłiby po jednej stronie funkcjonariusze aparatu komunistycznego, partia komunistyczna i jej przybudówki, po drugiej – występujące przeciwko niektórym zasadom jednostki, grupy i organizacje. Aktywność polityczna kobiet w pewnym sensie zawsze sytuowała się bardziej „pomiędzy” stronami tak zdefiniowanego konfliktu, zwykle lepiej widocznymi dla historyków, niż to miało miejsce w przypadku

² Cyt. za R. Wieruszewski, *Równość kobiet i mężczyzn w Polsce Ludowej*, Poznań 1975, s. 36.

³ W polskiej literaturze przedmiotu aktywność polityczną kobiet autorzy prac zbiorowych definiują za pomocą pojęć takich jak „opór”, „opozycja”, „współpraca” oraz „represje”. Zob. np. wybrane teksty w tomach: *Płeć buntu: Kobiety w oporze społecznym i opozycji w Polsce w latach 1944–1989 na tle porównawczym*, red. N. Jarska, J. Olaszek, Warszawa 2014; *Kobiety „na zakręcie” 1933–1939*, red. E. Chabros, A. Klarman, Wrocław 2014. W literaturze anglojęzycznej aktywność polityczna kobiet mieści się w ramach szeroko rozumianej *gender politics*, nie będąc jednak współcześnie tematyką tak często poruszaną jak inne wątki, takie jak praca, rodzina, seksualność czy konsumpcja. Zob. np. zbiór *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, dz. cyt.

aktywności mężczyzn. Być może tu leżą źródła specyficznej „ślepoty genderowej” polskich historyków⁴. Natomiast zamiast konfliktu opozycja–władza może lepiej pisać o swoistej „bitwie o kobiety”, rywalizacji komunistów z Kościołem (a w początkowej fazie z innymi organizacjami, jak PPS) o wpływy wśród kobiet, jako istotnym elemencie ówczesnego politycznego projektu.

Proponuję w tym rozdziale także przyjrzenie się zróżnicowanym formom aktywności politycznej kobiet. Analizie, po pierwsze, podlegać będzie aktywność w aparacie władzy – instytucjach państwa, partii komunistycznej, ale także innych organizacjach politycznych i społecznych, szczególnie Lidze Kobiet, nie tylko na szczeblu centralnym, ale i lokalnie. Podejmuję się zadania naszkicowania specyfiki kobiecego udziału we władzach, aby przyjrzeć się formom pracy kobiet w organach decyzyjnych, ale również wytłumaczyć ich nikłą obecność w życiu publicznym oraz przedstawianie ich jako gorszych od mężczyzn w zajmowaniu stanowisk, politycznie naiwnych, mniej lojalnych lub wiarygodnych⁵.

Po drugie, udział w podejmowaniu decyzji rozumiany jest w rozdziale szeroko, ponieważ mam na myśli zarówno partię komunistyczną i powoływane przez nią organizacje oraz kontrolowane instytucje państwowe, jak i aktywność kobiet w opozycji demokratycznej i oporze społecznym. Ta aktywność przybierała różnorodne formy – na przykład uczestnictwa w legalnych i nielegalnych organizacjach, listach protestacyjnych, prasie drugiego obiegu, demonstracjach ulicznych oraz strajkach. Myśląc o „kobietach w polityce”, analizuję zatem nie tylko ich aktywność w organach decyzyjnych partii komunistycznej, lecz również w rozmaitych formach

⁴ Współcześni historycy, dokonując szczegółowych analiz składu osobowego, często zapominają o uwzględnieniu płci. Zob. np. *Aparat bezpieczeństwa w Polsce: Kadra kierownicza*, t. 1: 1944–1956, red. K. Szwagrzyk, Warszawa 2005; J. Kurtyka, *Polska 1944–1956: Z dziejów agonii i podboju*, w: *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956: Słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 2002, s. XLVIII–XLIX. Przytaczając takie dane, warto podjąć próbę nakreślenia sylwetki działaczki konspiracyjnej. Ponadto w historycznych publikacjach naukowych nadużywane są rzeczowniki rodzaju męskiego. W książce o strajkach w Łodzi Krzysztof Lesiakowski pisze wielokrotnie o „włóknarzach” i „robotnikach”, wspominając w innym miejscu, że 80% składu załóg stanowiły kobiety. Zob. K. Lesiakowski, *Strajki robotnicze w Łodzi 1945–1976*, Łódź 2008.

⁵ Zob. np. É. Fodor, *Smiling Women and Fighting Men: The Gender of the Communist Subject in State Socialist Hungary*, „Gender&Society” 2002, no. 2.

zorganizowanej alternatywnej działalności politycznej⁶. Przy czym granice między alternatywną i oficjalną działalnością są do pewnego stopnia płynne. Dużo uwagi poświęcam strajkom, które pełniły ważną funkcję jako wystąpienia nietypowe i charakterystyczne, a dla władz szczególnie trudne do opanowania⁷. Szukam przy tym czynników specyficznych dla takiej aktywności kobiet, które pozwolą pisać o „kobiecy oporze” lub „strajku kobiecym”. Badam wreszcie aspekty płci kulturowej w oporze społecznym, zastanawiając się, jak wpływała ona na ówczesne protesty.

Po trzecie, poza aktywnością w strukturach władzy i poza nimi, ważnym aspektem obecności „kobiet w polityce” są wszelkie ślady emancypacyjnego dyskursu, w którego ramach przedstawicielki szeroko rozumianych środowisk kobiecych dążyły do zmiany istniejącego stanu rzeczy, co ważne niekoniecznie w sposób, w jaki wyobrażamy sobie taką emancypację dziś⁸. Kiedy, czy i w jaki sposób koncesjonowane organizacje kobiece, takie jak Liga Kobiet, walczyły o równouprawnienie oraz czy ich działania były skuteczne? Jest to więc pytanie o sprawczość oraz w jakim sensie organizacje kobiece w Europie Środkowo-Wschodniej były częścią szeroko rozumianego ruchu kobiecego, a także tak zwanej drugiej fali feminizmu? Wreszcie, czy w ogóle, a jeśli tak, to w jakim sensie mamy do czynienia z emancypacją kobiet rozumianą jako oddolny proces, świadomie wspierany przez środowiska kobiece.

Nie ulega przy tym wątpliwości, że same kobiety, zrzeszone i niezrzeszone, zapisane do Solidarności i PZPR, wierzące i niewierzące, emancypowały się na różne sposoby – poprzez pracę zawodową, działalność w organizacjach społecznych, edukację, pełnione funkcje publiczne czy negocjowanie ról w rodzinie. Cechą „polityki równouprawnienia” w krajach Europy Środkowo-Wschodniej był jej niewątpliwie odgórny charakter – tak jak w innych obszarach, w sferze praw kobiet dominowało

⁶ Odwołuję się tu do Jánosa Kornaia i jego charakterystyki niezależnej działalności politycznej po destalinizacji. Zob. J. Kornai, *The Socialist System: The Political Economy of Communism*, Oxford 1992, s. 422.

⁷ Pisał o tym m.in. P. Kenney, *The Gender of Resistance in Communist Poland*, dz. cyt.

⁸ Jak słusznie zauważa Natalia Jarska, w badaniach historycznych często pomija się pytanie, co właściwie rozumie się jako działanie „w interesie kobiet”. Jest ono dyskusyjne, zwłaszcza jeśli przyjmuje się współczesne standardy i pojęcia równouprawnienia. Zob. N. Jarska, *A Patriarchal Marriage? The Women's Movement and the Communist Party in Poland (1945–1989)*, „Kwartalnik Historyczny” 2018, nr 2, s. 14.

zarządzanie, centralizm i planowanie. Takie działanie wynikało, jak można sądzić, z definiowania równouprawnienia jako procesu nabywania świadomości politycznej, co miało miejsce szczególnie w stalinizmie. Ślady takiej retoryki były obecne i później. Małgorzata Fidelis nazwała taki model „równouprawnieniem przez protekcję”⁹. W takim ujęciu, przypominającym radziecki projekt cywilizowania „radzieckiego człowieka”, same kobiety były niegotowe na tę równość, a rolą stalinizmu, państwa i polityki równouprawnienia miało być przygotowanie ich do pełnienia nowych funkcji¹⁰.

POWOJNIE. BEZ MĘSKIEGO RAMIENIA

Koniec wojny i okres tużpowojenny pod pewnymi względami oznaczał dla Europy Środkowo-Wschodniej kontynuację lat wojennych, ponieważ poczucie stabilizacji było początkowo doznaniem rzadkim. Zawiedzione nadzieje wygrania referendum i wyborów oraz oczekiwanie, że wybuchnie antykomunistyczne powstanie mieszały się z pragnieniem stabilizacji po długotrwałym doświadczaniu wojny¹¹. W wyniku wojny w strukturze płci populacji zaznaczyła się liczebna przewaga kobiet, wynikająca z faktu, że pobór, śmierć w walce i prześladowania częściej dotyczyły mężczyzn¹². Skutkiem tej zmiany kobiety zdecydowanie częściej niż przed wojną pracowały poza domem, zajmując też posady dotychczas rezerwowane dla mężczyzn¹³. Fizyczna nieobecność wielu mężów, synów i partnerów (lub ich słabość) dała kobietom możliwość pełnienia nowych ról lub negocjacji starych. Dobrze ówczesną zamianę odzwierciedlała prasa. Na łamach „Mody i Życia Praktycznego” (późniejszej „Kobiety i Życia”) ukazał się cykl tekstów prezentujących dylematy

⁹ M. Fidelis, *Equality through Protection: The Politics of Women's Employment in Postwar Poland, 1945–1956*, „Slavic Review” 2004, no. 2.

¹⁰ Na temat „procesu cywilizowania” lub inaczej „ukulturalnienia” powstało wiele opracowań. Zob. np. klasyczną pracę na temat Rosji radzieckiej: S. Fitzpatrick, *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca 1992.

¹¹ M. Zaremba, *Wielka trwoga: Polska 1944–1947*, Kraków 2012, s. 419–428.

¹² M. Fidelis, *Czy nowy matriarchat?: Kobiety bez mężczyzn w Polsce po II wojnie światowej*, w: *Kobieta i rewolucja obyczajowa: Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2006, s. 426.

¹³ Zob. np. N. Jarska, *Kobiety z marmuru: Robotnice w Polsce w latach 1945–1960*, Warszawa 2015, s. 28–35. Zob. również rozdz. 3.

samotnych kobiet i trudności powojennego życia. Nosił on tytuł *Skończmy z legendą męskiego ramienia*, obrazując zjawisko ówczesnej rezygnacji z oczekiwań wobec dotychczasowych żywicieli rodzin¹⁴.

Pytanie, jakie należałoby sobie zadać, dotyczy kwestionowania „męskiego ramienia” w sferze polityki. Inaczej mówiąc, czy zmiany w rodzinie oraz na rynku pracy miały odzwierciedlenie w rolach, jakie kobiety pełniły w partiach politycznych? Można postawić pytanie, czy awans kobiet w sferze publicznej był zawsze łatwiejszy w czasach wojny i powojnia niż w czasach stabilizacji. Jak pisała Cynthia Fuchs Epstein, XX-wieczne kryzysy sprzyjały zmianie – kobiety miały szansę zająć miejsce w elitach społecznych¹⁵. Przypadek Jugosławii ukazuje, że II wojna światowa stworzyła na chwilę okazję dla kobiet-partyzantek, które cieszyły się społecznym uznaniem jako bojowniczki, chociaż niekoniecznie przekładało się to na kobiece dowództwo. Śmierć wielu partyzantów-mężczyzn, częściej bezpośrednio zaangażowanych w starcia zbrojne, stworzyła jednak próżnię, którą mogły zająć w nowym rządzie komunistycznym kobiety. W rezultacie blisko trzecią część powojennych kadr jugosłowiańskiej partii komunistycznej stanowiły kobiety, co jednak szybko się skończyło¹⁶.

W Polsce kariery kobiet w gremiach najważniejszych powojennych partii mogą być rozpatrywane jako kontynuacja przedwojennych dróg życiowych działaczek i ówczesnych praktyk ich awansowania w partiach lewicowych. We władzach Komunistycznej Partii Polski, poprzedniczki PPR, zasiadały tylko nieliczne kobiety, wśród których najbardziej wpływową była Maria Koszutska, przed I wojną światową ważna działaczka PPS Lewicy, a następnie jedna z inicjatorek zjednoczenia tej partii z Socjaldemokracją Królestwa Polskiego i Litwy oraz powstania KPP. Uwikłana w spory polityczne, zasiadająca w Sekretariacie oraz Biurze Politycznym, Koszutska utraciła jednak władzę w 1929 roku, a następnie

¹⁴ „Moda i Życie Praktyczne” 1947, nr 39, nr 40, nr 41, nr 46, s. 5; tamże, 1948, nr 2, s. 5.

¹⁵ C. Fuchs Epstein, *Women and Elites: A Cross National Perspective*, w: *Access to Power: Cross-National Studies of Women and Elites*, red. C. Fuchs Epstein, R. Laub Coser, London 1981, s. 11.

¹⁶ B. Denitch, *Women and Political Power in a Revolutionary Society: The Yugoslav Case*, w: *Access to Power: Cross-National Studies of Women and Elites*, dz. cyt., s. 117. Na temat fenomenu masowego udziału kobiet w partyzantce Jugosławii oraz pamięci o tych wydarzeniach zob. J. Batinić, *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*, Cambridge 2015.

została wydalona z partii¹⁷. Udział kobiet w kierowniczych gremiach przedwojennej Polskiej Partii Socjalistycznej również był znikomy – wśród 75 członków Rady Naczelnej PPS wybranych w 1937 roku było tylko 5 kobiet. W Centralnym Komitecie Wykonawczym PPS zasiadała wówczas Dorota Kłuszyńska, która aktywna politycznie pozostała również w latach powojennych, będąc posłanką i działaczką w Radzie Naczelnej PPS, a potem w Komitecie Centralnym PZPR¹⁸. Po wojnie gwałtowny napływ członków do PPS sprawił, że stała się ona partią masową i początkowo wydawało się, że PPR nie będzie dla niej konkurencją. Mimo głoszonych haseł równouprawnienia, w powojennej partii socjalistycznej, poza Eugenią Pragierową i Dorotą Kłuszyńską, nie było wielu kobiet na stanowiskach kierowniczych¹⁹.

Po wojnie liczebna przewaga kobiet w demografii, a także otwartość na nowe wyzwania w odbudowywanych publicznych instytucjach i organizacjach potrzebujących rąk do pracy, skutkowały również pojawiającymi się gdzieś tam szansami w sferze publicznej. Dotyczyło to jednak wybranych kobiet, w tym tych lepiej wykształconych lub posiadających doświadczenie w pracy partyjnej. W porównaniu do popularnej PPS, partia komunistyczna, dysponująca znacznie słabszym zapleczem kadrowym oraz mniejszym społecznym poparciem, zmuszona do masowej rekrutacji, wykazała się nieco większą elastycznością w awansowaniu kobiet. Mobilizacja polityczna kobiet dla PPR, znajdująca wyraz w deklaracji programowej, była znacząca i raczej skuteczna. W ciągu krótkiego okresu lat 1946–1948 udało się podwoić procentowy udział kobiet w partii komunistycznej (z 10 do 20%), a także utworzyć liczne i liczebne wydziały kobiece w poszczególnych komitetach różnych szczebli²⁰. Wśród

¹⁷ J. Myśliński, *Kobiety w polskich ugrupowaniach lewicowych 1918–1939*, w: *Równe prawa i nierówne szanse: Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 2000, s. 69–71.

¹⁸ Tamże, s. 62, 63.

¹⁹ Na konferencji PPS w Lublinie w Radzie Naczelnej we wrześniu 1944 roku wśród 30 członków były dwie kobiety; nie było ich w 5-osobowym CKW. Na ostatnim (przed kongresem zjednoczeniowym) kongresie PPS w grudniu 1947 roku, w nowo wybranej Radzie Naczelnej wśród 140 członków było 10 kobiet, w tym Dorota Kłuszyńska i Eugenia Pragierowa, znane socjalistki, a późniejsze działaczki PZPR. Zob. B. Syzdek, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1944–1948*, Warszawa 1974, s. 451, 452, 457–460 (aneksy).

²⁰ N. Jarska, *Frauen in den kommunistischen Parteien PPR/PZPR – die Paradoxe der Frauenpolitik 1945–1960*, „Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung” 2015, s. 77, 78.